

תפלת שמונה עשרה לפי נוסח פרס ובוכרה

בעריכת

הצב"י אהרן גבאי ס"ט

מח"ס רינת אהרן על הש"ס

פורים תשע"ז

בני ברק

דברי פתיחה

לכבוד חג הפורים תשע"ז הבעל"ט, החלטתי להדפיס מחדש את תפלת שמונה עשרה לפי נוסח העתיק של בני פרס ובוכרה, לזכר נס פורים שהתרחש בממלכת פרס העתיקה.

נוסח זה פרסמתי לראשונה בקובץ התורני הנפלא חצי גיבורים כרך ז' (אלול תשע"ד), עמ' רנז-רפז, ואחר כך הוספתי עוד בחצי גיבורים כרך ח' תשע"ה עמ' א'קיח-א'קיט, ועוד שם כרך ט' תשע"ו עמ' תתקנג-תתקעא, וכאן בא עם מאות תיקונים חדשים ובתוספת נספח חדש.

כמה מילים על נוסח פרס, נוסח זה הינו נוסח התפלה הארוך ביותר שהגיע לידינו, ויש בו מאות מילים בכל שמו"ע שאינם מוכרים, אך אחר העיון מצאתי להם חברים במוסחאות עתיקות אחרות, והובאו בפירוט רב בחלקו השני של המאמר הקובע ברכה לעצמו באשר הוא מהווה **מעין מפתח לרוב גדול של כל חילופי הנוסחאות בשמונה עשרה בכל העדות**, עוד יצוין שנוסח פרס כולל כמעט כל ההוספות שנוספו במנהגים השונים בשמו"ע ובזה הוא מהווה כעין 'שער הכולל', בסוף המאמר הצענו שחזור של נוסח פרס המקורי והראנו שהוא היה כמעט כנוסח המקורי של שמו"ע ואפילו מעט יותר מקורי מרס"ג.

הנוסח כאן הוא מלאכת שיחזור מיגעת מתוך עשרה כתבי יד שרובם כלל לא שייכים במוצהר לנוסח פרס, אלא לנוסחים שהושפעו ממנו כנוסחאות סין וכפא, וכן בעזרת עותקים של סידורי רס"ג ורשב"ן שנכתבו לדעתי בפרס והושפעו מנוסחם. והכל מפורט במבוא. קריאה מהנה.

תוכן הענינים

5.....	הקדמה
6.....	מנהג כפא וזיקתו למנהג פרס
7.....	תיאור כתבי יד שהשתמשתי בהם
10.....	סימני ההדרה
11.....	נוסח תפילת העמידה
22.....	עיונים בנוסח פרס
23.....	1. ברכת אבות
24.....	2. ברכת גבורות
25.....	3. ברכת הקדושה
25.....	4. ברכת הדעת
26.....	5. ברכת התשובה
26.....	6. ברכת הסליחה
27.....	7. ברכת הגאולה
27.....	8. ברכת הרפואה
28.....	9. ברכת השנים
28.....	10. ברכת קיבוץ גלויות
28.....	11. ברכת המשפט
29.....	12. ברכת המינים
29.....	13. ברכת הצדיקים
30.....	14. ברכת ירושלים
30.....	15. ברכת דוד
31.....	17. ברכת העבודה
32.....	18. ברכת ההודאה
34.....	19. ברכת השלום
35.....	נסיון לשיחזור נוסח פרס המקורי
37.....	סיכום
39.....	נספח:

תפלת שמונה עשרה לפי נוסח פרס ובוכרה

הקדמה

'קהילות הספרדים' כוללות כיום את בני הארצות: איטליה, יוון, תורכיה, קרים, סוריה, עיראק (=בבל), פרס, בוכרה, קווקז, מרוקו, אלג'יר, תוניס, לוב, מצרים והודו. אולם הכללה זו התפשטה והתקבלה בהדרגה אך ורק עם גירוש ספרד ואילך, ולפני כן היו מכונים 'הספרדים' רק יהודי ארץ ספרד (ופורטוגל) בלבד, ואילו לכל אחת מקהילות הנ"ל היו מנהגים עצמאיים בכל תחום, כגון: סדר הפטרות, מנהגי הלכה. גם לגבי נוסח התפילה היה לכל קהילה וקהילה מהנ"ל נוסח תפילה יחודי משלה, שאין לו קשר כלל לנוסח הספרדים, ונוסחים אלו שרדו בדרך כלל רק בכת"י מתקופת הראשונים וראשית תקופת האחרונים.

גם בפרס ובוכרה היה בעבר נוסח תפילה שונה לגמרי מנוסח הספרדים, והחזיקו בו בני פרס מתקופת הגאונים¹ עד המאה הט"ז בערך², ובני בוכרה עד שנת תקנ"ג, שבשנה זו הגיע לבוכרה השליח מצפת ר' יוסף ממאן יליד טיטואן שבמרוקו, ושכנעם שהם צאצאי מגורשי ספרד והנהיג ביניהם תפילה נוסח ספרד לפי סידורים שנדפסו בליוורנו³.

אולם גם קודם לכן הושפעו במקצת מנוסח הספרדים, כמו שאנו רואים בכתב יד ט שהינו כת"י בוכרי מהמאה הט"ז, שבשולי ההגדה של פסח (עמ' 118-119, 124, 127) נוספו קטעים שלמים מן ההגדות הספרדיות, וכן ביוצר של שבת (עמ' 56-57) נוסף בשוליים הפיוט 'אל אדון' בנוסח ספרד, וגדולה מזו בעמ' 168 בפנים הסדור נוסח "הנרות הללו" בנוסח ספרד מילה במילה, כולל "ועל הנחמות" הייחודי לספרד ובלא "ועל המלחמות" הנמצא בכל הנוסחאות⁴ מלבד ספרד (ואני משער שבספרד התחלף בטעות 'מלחמות' ל'נחמות'), אלא שדף זה כולו הוא הוראות לחנוכה ונכתב בכתיבה גאומטרית מיוחדת ובעברית (שלא כשאר ההוראות בסדור זה שהם בפרסית), וחלקו (מ'מצאנו במדרש' עד 'מנהג יפה') לקוח מכלבו סימן כ, ובכת"י ג' שיש בו את כל מדור חנוכה אין כלל 'הנרות הללו'.⁵

וכן בכת"י ב בסוף תפלת 'נשמת' נקראו כמה דפים והושלמה ברכת ישתבח בכתיבה אחרת והיא זהה כולה לנוסח ישתבח בסידור הספרדי ונציה רפ"ד⁶, וראה עוד להלן הע' 15.⁷

בשנת תשמ"א פירסם שלמה טל⁸ מהדורה פקסימילית של סידור פרסי כתב יד ניו יורק בהמ"ל 4522 [=אדלר 23], עם שנו"ס לכמה כתבי יד בצירוף מקבילות לכמה מנהגים (רס"ג אר"צ רומא רומניא ותימן). בסידור זה ישנה כל תפילת העמידה, אולם שנו"ס יש רק לג' הברכות הראשונות והאחרונות, וגם זה רק לשני כתבי יד.

כיום יש בידינו כפליים כתבי יד וגם ידועים לנו הרבה יותר נוסחאות תפילה, ונוצר צורך לההדיר מחדש את סידור פרס, ולהשוותו לשאר הנוסחאות שבידינו.

¹ כך היא מסורת שבידם עיין לקמן הע' 10, ועוד יש ללמוד מכת"י ס' של סדור רס"ג שנכתב לפני כשמונה מאות שנה וכבר יש בו השפעות רבות ממנהג פרס ומכאן שכבר היה זה מנהג מושרש.

² ראה הע' 15.

³ ראה: ש' טל (להלן הערה 5), מבוא, עמ' מא.

⁴ מלבד בקנדיא מיוחס לרומניא סידור שלם, מאה י"ד לונדון 9150 בסה"ל 6586 עמ' 91 בערך [וברומניא קושטא ר"ע וקורפו פריס 616 וקורפו הקדום יותר פריס 606 וקורפו מיוחס לרומניא בהמ"ל 4079, איתא].

⁵ ובסדור עזרת אבותינו סין מ' 112 גם הנרות הללו דומה לספרד אלא שבסוף "על נסיך ונפלאותיך וישועתיך" וגם שם על הנחמות וצ"ע אם מקורו מכת"י סין או לא.

⁶ יש שם את השיבוש 'אדון הנפלאות בורא כל הנשמות רבון כל הנשמות רבון כל המעשים' והתיבות המודגשות אינן בשום סידור, ואפילו בסידור רפ"ד מהדורה שניה שנדפס בשנת ד"ש ליתא.

⁷ וכן ישנו קטע גניזה הממוספר אצל ארליך כקטע עד ולפי תיאור עדנה אנגל נכתב "בכתיבה מזרחית אולי פרסית" ויש בו עמידה כנוסח הספרדים ובברכת המינים יש בו בדיוק כצנזורה שבסדור הספרדי ונציא שנו"ח [ודלא כתיארוך הנ"ל 1400-1500].

⁸ שלמה טל, נוסח התפילה של יהודי פרס, מכון בן צבי, ירושלים תשמ"א.

מנהג כפא וזיקתו למנהג פרס⁹

בחצי האי קרים התגוררו יהודים רבים המכונים 'קרימציקאים'. בשנת תצ"ה הדפיסו בעיר קלעא סידור לפי "מנהג ק"ק כפא אשר המה בגלילות ארץ קרים ואגפיה". והנה יהודי קרים הגיעו אליה בעיקר משלושה מקומות:¹⁰ א. מבבל ופרס בשנת תתקע"ט;¹¹ ב. מרומניא משנת ר"ז; ג. קהילה אשכנזית ובראשם ר' משה הגולה (בעל 'שושן סודות') שנפטר בשנת רפ"ב. והיו מחלוקות בין שלוש הקהילות הנ"ל ור' משה הגולה עשה פשרה ביניהם שבנוסח התפילה יתפללו כמנהג רומניא ובאיסור והיתר ינהגו כפסקי הרמ"א.

ואכן, מנהג זה מבוסס ברובו על נוסח רומניא הנדפס¹², ואני מדגיש הנדפס ולא כתבי היד של מנהג רומניא, כי אין בין הנוסח שם בתפילת שמונה עשרה לנוסח דפוס רומניא (בשחרית) אלא **ששה הבדלים** בלבד¹³, ואילו בין כתבי היד השונים של נוסחי רומניא יש עשרות הבדלים, ובדפוסים עצמם יש **20 הבדלים** בין תפילת שחרית לערבית.

⁹ וראה עוד: י"ד מארקון, 'על אודות מחזור מנהג כפא', ספר זכרון לאברהם אליהו הרכבי, פטרסבורג תרס"ט, עמ' 449 – 469; ש' ברנשטיין, 'המחזור כמנהג כפא תולדותיו והתפתחותו', ספר היובל לשמואל מירסקי, ניו יורק תשי"ח, עמ' 451 – 537.

¹⁰ ע"פ הקדמה שבראש סידור כפא כת"י משנת תפ"ה [והעיד לי חבר שראה את צילום כתב יד זה בסה"ל בירושלים אך אינו זוכר כיצד הוא מקוטלג] שהועתק בספר "משא קרים", עמ' 147-149 (וכ"ה בקיצור בהקדמת סידור כפא הנדפס, המועתק בספר הנ"ל, עמ' 117): "סדר התפלות והבקשות הנהוגות פה מזמן אבותינו אשר היה עיקר דירתם בק"ק כפא ובעיר קירים הנקרא סלכת אשר באו ברגליהם רגל ישרה **מבבל ומארץ פרס** מפני חמת המציק כאשר כונן להשחית ועשתה והצליחה ונהרג דוד בן זכאי הנשיא ראש גלות על ידי מלך ישמעאל העבסיט מקנאתו עליו להיותו מזרע המלוכה לבית דוד ע"ה ואח"כ נתגלגל הדבר על ידי דוד אל דוד שעשה את עצמו משיח וקבץ עם רב מישאל וחגר חרבו כישמעאל נגד מלך פרס ולא עלתה בידו והיתה עת צרה לעקב בגזרות ושמידים וענויים קשים ורעים ער שהגלה עם בני ישראל ונתפזרו למרחקי קצוי ארץ ורובא דרובא נטמעו הגי' ושכחו תורה אלהים בעו"ה וקצתם באו לעיר קירים ונתישבו בעיר כפא בזמן הלועזים ובנו בית הכנסת שהוא מקדש קטן בנין יפה ומפואר **בשנת אלף כת"ר לשטרות והיו נוהגים בתפלותיהם כמו שקבלו שם מהגאונים ע"ה** בסידורים אשר בידם בשני גדול הן בפיוטים הן בסליחות לילי אשמורת לרבינו סעדיא גאון ע"ה הן בברוך שאמר ובנשמת ליום כפור מכונה לרבן גמליאל ע"ה ובפיוטים ליום הכפורים נקראים מעמדות כמו שכתובים בחלק שני בתפלות יום הכפורים וכאשר נלכדה עיר כפא ע"ה המלך הגדול מלך תוגר פטיח שולטן מחמד אשר לכד עיר המלוכה קושטנטינא **בשנת ר"ז לאלף הששי** באו אנשים רשומים והמה חכמים מחוכמים מצוקי ארץ קודם שבאו גלות ירושלים אשר בספרד לקושטנדינא והיו נוהגים בתפלות **כמנהג רומניא על פי המחזור של החזניא** ועוד נוסף עליהם שהיה גירוש כולל **בקהילות של רוסיה** ובכללם בעיר גדולה לאלוקים של חכמים ושל סופרים הנקראת כיו"ב [=קייב שבאוקריינה]. אשר עליה יאמרו המושלים כי מכיו"ב תצא תורה וגו' קהלה גדולה אנשים טף ונשים יחדו ועטרת מלכם בראשם הרב המקובל האלהי הדיין המצוין כמוהר"ר **משה הגולה** בכ"ר יעקב יעמ"ש בעל ספר אוצר נחמד [...] ונאספו שמה אל בית הכנסת של כפא יכ"ע ונעשו חלוקים לשלש כתות והיו **מתפללים במנהגות משונות מנהג אשכנזי ומנהג רומניא ומנהג בבלי כפי קבלתם מהגאונים ע"ה** והיתה מריבה ביניהם עד אשר בקשו לבנות לעצמם בית הכנסת אחרת עד שהגאון ע"ה הנ"ל הגדיל לעשות ורוח אלהים לבשה אותו ויקבץ ויאסוף את כלל העם והכריחם להיותם אגודה אחת ותקן י"ח תקנות בחרמות ונדונים וככלל התקנות מלתא דשויה לתרויהו שיהיו נוהגים **בכל דיני הלכות** שחיטות ובדיקות וכתובות וגיטין וגרושין ושאר דינים והמנהגות כל מקום שחולק **הרב משה איסרליס** ע"ה על הרב יוסף קארו ע"ה וכתב הכי נהוג או יש נוהגין שיתנהגו כפי כנהג האשכנזים **ושיתפללו כפי מנהג בני רומניא** במחזור של החזניא ובשאר הדברים והענינים אחרים כפי מנהגם הקדומה שיש בידם מקודם". עכ"ל.

¹¹ והם היו (או לפחות נהיו) קהילה אחת מגובשת, כפי שמתואר בהקדמה שם.

¹² איני יודע בדיוק איזה דפוס (ודאי לא קושטא ר"ע, כי בכפא מופיע בתפילת 'נשמת' הקטע 'אלקי הראשונים' כמו בונציה רפ"ג ואילך ואינו בקושטא ר"ע, ואולי קושטא של"ו ואינו ביד). אך כנראה לא דפוס ונציה תכ"ה שבו כבר צונזרה ברכת המינים (אך אין זה הכרח גמור, כי יתכן בהחלט שהיו עותקים שרשמו בהם המתפללים בגליון את נוסח הדפוסים הישנים שלא צונזרו). אמנם מצאתי נוסח אחד בכפא הנמצא רק בכת"י של מנהג רומניא והוא בסוף הוספת מי כמון בברכה שניה בעש"ת "זכור יצורך ברחמים מלך יושב על כסא רחמים ומלא רחמים רבים" וכן הוא בכת"י של רומניא וחסר בדפוסים עיין גולדשמידט ספונות ח עמ' רכט. וכן ב'ובכן תן פחדך': 'שהממשלה לך היא' וכן בסוף בהגדה של פסח לפני ההלל בכפא כת"י 2 כל הקטע 'לפיכך' כנוסח קורפו שהביא גולדשמידט, רומניא מכת"י פ וכת"י ס בעמ' רכו.

¹³ השינויים הם: 'ראה נא בענייני' (וכ"ה בכת"י פריס 616), '**אב הרחמן** שמע קולי' (כ"ה גם בונציה רפ"ג ותכ"ה), 'ותהי נא לרצון תמיד עבודת', '**ותחפוץ בנו ותרצנו** ותחזינה' (בהשפעת נוסח ספרד), 'ונודה לך **האל הטוב**', 'ותורת חיים **אהבה** חן וחסד' (וכן בדפוס בערבית). ויש עוד שינויים קלים כגון: 'לקבץ גליותינו' (ולא 'לקיבוץ'), 'מהרה מארץ חיים **יכרתו**' (כבשני כת"י, ולא 'כרתו' כבדפוס בין בשחרית ובין בערבית ובשלושה כת"י), 'ועל חסדך נשעננו'. בג' ברכות ראשונות יש הרבה שינויים אך כולם בהשפעת פרס וכדלהלן.

יש לציין שבשניהם נמצא הנוסח התמוה בברכת המינים: 'וכל אויבינו וכל אויבי עמך ישראל' שהיא כפילות זרה הניכרת לעינים, ובכל כתבי היד שבידנו [ששת כתבי היד היחידים מהמאות ה"ג-ט"ו שיש בהם עמידה לחול,

אולם מ"מ יש שם הרבה שנויים מנוסח רומניא, וכן בהקדמה לסידור כפא הנדפס נכתב: "הנוטה **רובו** ככולו למנהג רומניאה הנקראים גריגוש היא מנהג החזניא", ומבואר שיש בו קצת שאינו רומניא.

והנה כל השינויים מנוסח רומניא אינם נמצאים במנהג אשכנז, אך בהחלט נמצאים במנהג פרס, כגון: "ומביא גואל לבני בניהם **ולזרעם אחריהם**" בברכת אבות, "**עוזר דלים**" בברכת הגבורות, "מי כמוך **אדיר נצח**" שם, "ונאמן אתה **הוא מלכנו** להחיות מתים" שם, וכן בתפילת נשמת יש שם השפעות ברורות של מנהג פרס, ואכמ"ל, וכן יש שם: "**רבנן** ברכו את ד' המבורך".

ולפי"ז, כל כת"י שיש בו תרכובת של נוסח פרס ורומניא יש לזהותו כמנהג כפא, וע"פ זה זהיתי את כת"י 2 המקוטלג כמנהג פרס (בגלל שההוראות שבו הם בפרסית), שאינו אלא מנהג כפא עם יותר השפעות מפרס, כי יש השפעות ברורות של מנהג רומניא, כגון בברכת רצה: "והשב **עבודת כהנים**", "בא"י **המשיב** שכינתו לציון", כמו כן בחג השבועות (אחר הכותרת "יוצר חג השבועות") יש הוראות בקיצור לתפילת שחרית: "לעולם יהא אדם, עלינו לשבח", ותפילת עלינו לשבח לפני תפילת שחרית היא ייחודית למנהג רומניא, וכן בברכה שלישית שם הנוסח: "לדור ודור נגיד גדלך", שמחוץ לגניזה היא ייחודית למנהג רומניא. ומצד שני יש שם הרבה מנהגים ייחודיים לפרס (מלבד מה שההוראות הן בפרסית וכנ"ל): "תקבל **ברחמיך** ברצון" בברכת העבודה, "כורעים ומשתחוים **לפני כסא כבודך**", "**כי טוב רחום וחונן אתה**" בברכת הודאה. ומלבד זאת בשלוש הברכות הראשונות כת"י זה זהה לחלוטין למנהג כפא¹⁴. וכע"ז יש לומר על כת"י 3 המקוטלג כסידור מזרחי וזוהה ע"י הבה"ח אברהם לוי"ן נ"י כמנהג כפא, וכת"י זה דומה מאוד בנוסחו לכת"י 2.

תיאור עשרת כתבי יד שהשתמשתי בהם¹⁵

א = כת"י אוקספורד של סדור רשב"ן, קטלוג נויבאואר 897 ס' 21856, מאה יב-ג, שיש בו ג' ראשונות ואחרונות בערבית לר"ה ורצה בר"ח וכולם בכתיבה אחת¹⁶ הקרובה מאוד בנוסחה לנוסח רשב"ן המקורי¹⁷ (להלן א1), וברכת מודים בחנוכה בכתיבה אחרת מנוקדת הרחוקה מאוד מרשב"ן (להלן: א2), ויש בה הנוסח "ועל כולם תתברך ותתרום מלא רחמים" שהוא ייחודי לפרס, וכן גורס ברצה 'עמך ישראל בימינו' שמלבד בפרס רק בעוד קטע גניזה בודד, ומכאן שכת"י זה נעתק בפרס, וא"כ מסתבר שגם החלק הראשון בכת"י נעתק בפרס, ואכן יש שם בסוף שים שלום "שים שלום בעולם על עמך ישראל תשים שלום לעולם", שאף שנמצא כעין זה בהרבה נוסחאות, אך כך בדיוק רק בחלק מפרס (אך בלי 'לעולם') וג' קטעי גניזה. כאן הבאתי מכת"י זה בשני חלקיו את השינויים בינו לרשב"ן המקורי. וראה עוד להלן בתיאור כתב יד ו גם סדור רשב"ן פרסי, וראה עוד בהע' 348 על כת"י נוסף של סדור רשב"ן פרסי.

ב = כת"י ניו יורק, בהמ"ל 5432. ס' 37176. מאה ט"ז. סידור חשוב המכיל תפילות שבת¹⁸ וקצת לחול, בכמה כתיבות, ואני מחלקם כאן ל-4 קבוצות: ב1 = ג' ראשונות ואחרונות מתפילת ערבית לשבת, כמעט זהה בנוסחאותיו לכת"י ט; ב2 = מוסף לשבת (מתיבת ועוזר דלים עד סוף ברכה שלישית); ב3 = מברכת המינים עד סוף העמידה לחול בסוף כתב היד; ב4 = ברכה ראשונה וחצי שניה מתפילת שלש רגלים.

חמשה מהם הביא ארליך, ברכת המינים, עמ' 45, והשישי הוא כת"י מוסקבה גינצבורג 746 ס' 48768 (שנמחקה בו ברכה זו בחלקה) וכן בדפוס רומניא עצמו בערבית אין את המילים 'וכל אויבינו'.

¹⁴ ועוד יש להוסיף כאסמכתא בעלמא שכת"י זה הוא מאוסף פרקוביץ שהתגורר בקרים.

¹⁵ לא השתמשתי בכת"י בהמ"ל 4529 ס' 25431, משנת שכ"ה משיאז שבפרס, כי נוסח תפלות הקבע שם הוא רובו ככולו כנוסח ספרד (אבל הפיוטים אינם כנוסח ספרד). ומכאן אני לומד שכבר במאה הי"ז החל לסדור בהדרגה נוסח ספרד בפרס. כתבי יד נוספים השייכים למנהג פרס הישן שבדקתי ואין בהם תפילת העמידה: לונדון 10702 ס' 8013 משנת ריח רמ [ושם בעמודים 5-7 נוסף בכתיבה אחרת פרשת העקידה עם ההקדמה 'אלוקינו ואלוקי אבותינו' בנוסח ספרד]; ששון 1144 ס' 9216; גסטר 784 ס' 8017; בר אילן 714 ס' 36364; ירושלים בן צבי 1051 ס' 26920; ירושלים בן צבי 945 ס' 26895 (בהמ"ל 1474 ס' 28396 הוא ערבית לחול נוסח ספרד המאוחר בלי שמו"ע). ויש לבדוק כת"י גסטר 657 ס' 7399, וכת"י בהמ"ל 5046 ס' 43124 שאינו ספרדי.

¹⁶ המסתיימת בסוף דף 22 באמצע משפט [ושני העמודים האחרונים כתובים ברוחים גדולים בין שורה לשורה, אולי כדי לסיים בסוף הדף], והכתיבה השניה המנוקדת מתחילה בדף 23, וממשיכה בדיוק במקום החסר.

¹⁷ ובמודים לגמרי כמותו אלא שדילג בטעות תיבת 'באמת' וכן ל"ג 'מלכנו' החסר בחלק מעדי הנוסח.

¹⁸ כתב היד פותח בערבית לשבת כמו כת"י ט וכת"י ג.

ג = כת"י לונדון הספרייה הבריטית גסטור 10576 . OR . ס' 7399. מאה ט"ז-ז. הכולל בין היתר שרידי רוב הברכות הראשונות והאחרונות וכמפורט בכל ברכה. הובא בשנו"ס של טל בסימון אות ג, בדקתי בגוף כת"י ולא סמכתי על העתקתו.

ו = כת"י וטיקן 497. ס' 538. מאה י"ג-ד. כת"י פרסי של סידור רשב"נ (שעליו מבוסס הסידור הנדפס מ"ויברך דוד" עד אמצע הלכות שבת¹⁹) שע"י השוואתו לקטעי הגניזה של סידור רשב"נ²⁰ מתברר שאין לו כלל קשר לנוסח רשב"נ, אלא הוא נוסח פרסי מובהק [הדומה קצת לכת"י ש למשל בשניהם בלבד 'ומביא גואל לבני בניהם' ועל כולם תתברך [ותתרומום] לעד מלא רחמים רבים', וכן 'על נשמותינו' בלא ו' החיבור]. מכיל את כל העמידה מלבד ברכת רפאנו שדילגה המעתיק כנראה בטעות הדומות (ישראל – ישראל). לא סמכתי על העתקת קרויזר אלא זכיתי לבדוק בגוף צילום כתב היד ובכמה מקומות טעה המהדיר ראה הערות 43 163 173 316 322 397. [ג' ראשונות ואחרונות בערבית לר"ה כמעט זהה לנוסח רשב"נ ורק גורס 'ועוזר דלים' ולכן לא השתמשתי בהם ורק גורס 'שתבח' במודים והבאתיו במקומו בהע']

ט = כת"י ניו יורק, בהמ"ל 4522. ס' 25424. המאה הט"ז. ההדירו שלמה טל, מכון בן צבי, ירושלים תשמ"א. סידור זה הינו כתב היד היחיד השלם של נוסח פרס, אך אין בו את חלק הפיוטים (מלבד הסליחות המצויות בכתב היד ולא צולמו ע"י המהדיר. וראה עוד: יהודה רצהבי, 'סדר רחמין מתקופת הגאונים', סיני, פז, עמ' רטז-רכ). כתב היד נרכש בבוכרה ונכתב בכתיבה בוכרית (טל שם, מבוא, עמ' מא).

כ = שלושת סידורי כפא (הלקוחים ברובם מדפוס רומניא עם שרידי נוסח פרס וכדלעיל) דלדהלן הזחים בשלושת הברכות הראשונות, ואילו בשלוש האחרונות כ' כולו כרומניא ואילו בכ' וכ' יש הרבה שרידים מנוסח פרס (והברכות האמצעיות יש רק בכ' ושם הוא כרומניא).

- 1 כ = דפוס קלעא [תצ"ה]. ס' 51147 (וזהה לו מחזור ליום כפורים, כפא²¹ ת"ס, כת"י ניו יורק, בהמ"ל 4818. ס' 25719).
- 2 כ = כת"י סנקט פטרסבורג 140. ס' 51229. הוראות בפרסית. יש שם הגדה של פסח שכולה רומניוטית [וכל הקטע 'לפיכך' כנוסח קורפו שהביא גולדשמידט, רומניא מכת"י פ וכת"י ס בעמ' רכז] חוץ ממה שנוסף בה הקידוש הארוך ואתה גאלת את אבותינו כמנהג פרס.
- 3 כ = כת"י מוסקבה, ספריית המדינה 78. ס' 52013. מאה י"ח-ט. בערבית שחרית ומוסף לר"ה

מ = כת"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס 24. ס' 161600. מאה י"ז-ח. סידור סין למוסף ר"ה ובתוכו ג' ראשונות ואחרונות בשלמות (הראשונות עם ניקוד והאחרונות ללא ניקוד). סידור זה בעיקרו הוא כנוסח הרמב"ם²², אלא שנתרו בו שרידים בודדים מנוסח פרס (שמוצאם של יהודי סין משם²³), כגון בברכת אבות "זוכר חסדי אבות ומרחם על בניהם" וכן שם "ומביא גואל לזרעם אחריהם". ובברכת העבודה: 'ותהא לרצון' ולא 'ותהי לרצון' (וכ"ה בחלק מפרס). ושם "כמו אז" ולא "כמאז" (וכ"ה בפרס כת"י ט וזה ייחודי לפרס).

בברכת מודים "כי לא יתמו חסדיך" ולא "תמו" (וכ"ה בחלק מפרס), וגם "וכל החיים" בוא"ו (וכ"ה בחלק מפרס).

ועתה הגיעני סידור "עזרת אבותינו" של הרב ברוך בר נביא ושם הדפיס כל שמו"ע ע"פ כתב יד מסין שמכיל כל העמידה.

ובזה קיבלה קביעתי אישור מוחלט שאכן הנוסח שם הוא מעל 90 אחוז כנוסח הרמב"ם (מהדורת פרנקל) ובפרט יש לציין העדר "למען שמך" בברכת הגאולה הייחודי לרמב"ם (ומקצת קטלוגיה), וכן

¹⁹ שחלק זה חסר בכת"י אוקספורד 986 המועתק מכת"י המחבר (קרויזר, מבוא לסידור רשב"נ, עמ' 8).
²⁰ ראה: א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"נ ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא ד (תש"ע), עמ' ט-כו.

²¹ מיוחס לרומניא וזוהה כמנהג כפא ע"י הבה"ח אברהם ליון נ"י.
²² כגון הקדושה ופיסקת 'ואז צדיקים' והברכה האמצעית של מוסף שמרובים בהם חילופי הנוסח ובכולם סידור זה זהה לנוסח הרמב"ם, וכן אין בו בברכת ההודאה פיסקת 'ועל כולם' הנמצאת בכל הנוסחאות מלבד הרמב"ם ועוד 5 קטעי גניזה.

²³ ראה: רפאל י"צ ורבלובסקי, 'על יהודי קאיפנג מוצאם ונוסח תפילתם', פעמים 78 (תשנ"ט), עמ' 75-99.

הנוסח "לכל תחלוּאִינוּ" בברכת הרפואה במקום "לכל מכותינו" בכל שאר המנהגים (ובנוסח ספרד "לכל תחואינו ולכל מכאובינו [ולכל מכותינו]") וכן "ברכנו ד' אלוקינו בכל מעשי ידינו" בנוסח החורף הייחודי לרמב"ם. וכן "לקבץ את כל גליותינו" בברכת קיבוץ גלויות הייחודי לרמב"ם.

ורק יש שם מעט שינויים קלים ורובם נמצאים בנוסח פרס והם [מלבד המנויים לעיל]: בברכת הדעת "וחננו מאתך" בוא"ו (כחלק מפרס).

בברכת הסליחה "המרבה לסלוח" בה"א (דלא כשני עדי הנוסח של פרס).

בברכת הגאולה: "כי אל גואל וחזק" ולא "כי קל מלך גואל חזק" (ובעדי הנוסח של פרס אין כלל משפט זה).

בברכת הרפואה: רופא ורחמן" בוא"ו (כפרס).

בברכת השנים: "מברכות טובך" ולא "מטובך" (וכ"ה בפרס). שם 'שמרה והצילה' ולא 'ושמרה' (וכ"ה בפרס).

בברכת קיבוץ גלויות: 'ושא נס מהרה' (בפרס ונמצא כן גם באר"צ ושני קטעי גניזה).

בברכת המינים: "וכל המינים" בוא"ו החיבור (ובפרס 'והמינים').

בברכת הצדיקים: 'יהו נא רחמיך' (כחלק מפרס).

בברכת ירושלים: "ובנה אותה מהרה בימינו" ולא "ובנה אותה בנין עולם במהרה בימינו" (ויתכן שזו השמטה גרידא).

בברכת התפילה: 'חוס רחם' ולא 'וחוס ורחם' (ובפרס 'חוס ורחם') שם "וקבל ברחמים את תפלתנו" בלי 'ורצון' (וכ"ה בחלק מפרס).

נ = כת"י ניו יורק, בהמ"ל 1400. ס' 43124. עיקר כתב היד הוא העתקת מדרשים על איכה ואסתר ועוד, מהמאה ה"ח, ובסופו נספח לו שריד מאיזה סידור, לא ידוע מאיזה שנה, הכולל סוף ברכת הגאולה של שחרית וקדושה וברכה השלישית.

ס = כת"י אוקספורד 448. כת"י של סידור רס"ג, מאה י"ב, שנדפס בירושלים תש"א, שכל המקומות שהוא שונה מנוסח קטעי הגניזה של רס"ג²⁴, נמצאים בנוסח פרס, וכן יש בו בעמ' קפד הנוסח בברכת אבות: "רם ומושל על כל" שהוא ייחודי לפרס, ובברכת הקדושה גורס "וכסאך קדוש" שהוא ייחודי לפרס, וכן גורס בברכת שומע תפילה: "ומלא ברחמיך הרבים כל משאלות לבנו" שנמצא רק בנוסח פרס²⁵. וכן גורס "ועל כולם תתברך ותתרומם" שמיוחד לפרס, וכן "כי יחיד אתה ואין זולתך" בסוף ברכת ההודאה שכמעט ייחודי לפרס.

ש = כת"י ששון 1045. ס' 9330. מאה ט"ו, הוראות בפרסית וערבית. בכתיבות שונות. מכיל ג' ראשונות ואחרונות, הובא בשנו"ס של טל בסימון אות ש, במהדורה הנדפסת בדקתי חלקית בגוף כת"י. ועכשיו בדקתי יותר טוב ומצאתי שיש שם 7 פעמים שרידים של ג' ראשונות ואחרונות וכדלהלן:

ש1 = עמ' 1-2, שחרית לר"ה, שלש ראשונות עם קדושה ולדור ודור ושרידי 'ותודיענו'.

ש2 = עמ' 5-6 עמידה לתענית עם עננו, שלש אחרונות.

ש3 = עמ' 10 מוסף לר"ה, עם רצה ומודים.

ש4 = עמ' 13-15 ערבית ליום כיפור, שלש אחרונות.

ש5 = עמ' 118 מוסף ליוהכ"פ, רצה ומודים עד 'שאתה הוא' (כולל).

ש6 = עמ' 19-22 עמידה לסוכות, שלש ראשונות ואחרונות.

ש7 = עמ' 23-24 עמידה לחול המועד סוכות, שלש אחרונות.

²⁴ראה: א' ארליך 'לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג', פעמים 121 (תש"ע), עמ' 67-99.
²⁵וכפי שהעיר לנכון ארליך, שם, עמ' 88.

סימני ההדרה

[---] = נוסח הנמצא רק בחלק מעדי הנוסח, ובהערה הצמודה לסוגר השני צוין באיזה כתבי יד מופיע נוסח זה.

< --- > = נוסח בחלק מעדי הנוסח במשפט שכולו נמצא רק בחלק מעדי הנוסח, ובהערה הצמודה לסוגר השני צוין באיזה כתבי יד מופיע נוסח זה.

|--- \ --- \ ---| = שתיים או יותר נוסחאות **מקבילות** (דהיינו שנוסח אחד **מחליף** את השני ולא שאחד מוסיף על האחר), ובהערה הצמודה לסיום המשפט צוין באיזה כתבי יד מופיע נוסח זה.

הדגשה = נוסח שאין לו מקבילות בשאר נוסחאות התפלה שבידינו.

לפני כל ברכה צוין בסוגריים מרובעים באיזה כתבי יד מופיעה הברכה, וכאשר יש כתב יד המכיל רק חלק מהברכה צוין בסוגריים עגולים איזו מילים מופיעות בו.

וכיון שסימני ההדרה קצת סבוכים אתן דוגמאות:

[>אב הרחמן<²⁶ אדיר נצח<²⁷. פיתרנו שהמשפט שבתוך הסוגריים המרובעות נמצא בעדי הנוסח: ב1, ב2, ג, ט. ומתוכם נוסף בכת"י ט התיבות 'אב הרחמן'.

[מלך רם מושל²⁸ \ רם ומושל²⁹ על כל<³⁰. פיתרנו שהמשפט שבתוך הסוגריים המרובעות נמצא בעדי הנוסח: ב1, ב4, ו, ט, ס, ק. ומתוכם בכת"י ב1 וט גורסים 'מלך רם מושל על כל' ואילו ו ס ק גורסים 'רם ומושל על כל'.

[מוריד ומעלה מלך מחיה הכל ברחמים >רבים<³¹]. פיתרנו שהמשפט שבתוך הסוגריים המרובעות נמצא בעדי הנוסח: ב1, ב2, ג, ט. ובכת"י ט נוסף רבים.

[ומספרים >את<³³ גדלך³⁴ >ומברכים את שמך<³⁵ \ ומהללים לשם קדשך<³⁷]. פיתרנו שהמשפט שבתוך הסוגריים המרובעות נמצא בעדי הנוסח: ב1, ב3, ג, ט, כ2, כ3 ש2, ש7. אך נמצאו שני נוסחאות מקבילים למשפט ב: כ2 23 'ומהללים לשם קדשך', ואילו ב: ב1, ב3, ג, ט, ש2, ש7. "ומספרים >את< גדלך >ומברכים את שמך<" ותיבת 'את' נוספה רק ב: ג, ט. ותיבות ">ומברכים את שמך<" נוספו רק ב: ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, ש2.

²⁶ ט.

²⁷ ב1, ב2, ג, ט.

²⁸ ב1, ט.

²⁹ ו, ס, ק.

³⁰ ב1, ב4, ו, ט, ס (בשבעתא לחג השבועות שבעמ' קפד, שאינה מסידור רס"ג המקורי שכן איננה בכל שלושת קטעי הגניזה. ראה: וידר, עמ' 75-76), ק.

³¹ ט.

³² ב1, ב2, ג, ט.

³³ ג, ט.

³⁴ ש7: 'גדלך' בין השיטין. ב1 נראה שהכ"ף בשוא, וכן ט.

³⁵ ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, ש2.

³⁶ ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, ש7.

³⁷ כ2, כ3.

³⁸ ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, ש2, ש7. ש6: 'מודים אנחנו לך ומברכים ומספרים גדלך'.

נוסח תפילת העמידה

1. [א] ('מלך רחמן חי מושיע ומגן')³⁹ ב1 ב4 ג בר"ה (מלך אל חי גואל עוזר סומך ומושיע מגן) ו ט כ (לבני בניהם ולזרעם אחריהם) מ (ומרחם על בניהם, לזרעם אחריהם) ס (לזרעם אחריהם) ש1 ('מ'צחק')⁴⁰ ש6].
 " שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך.

ברוך אתה " אלקינו ואלקי אבותינו אלקי אברהם אלקי יצחק ואלקי יעקב האל הגדול הגבור והנורא אל עליון [מלך]⁴¹ רם מושל⁴² \ רם ומושל⁴³ על כל⁴⁴ גומל חסדים טובים וקונה הכל⁴⁵ [ו] זוכר חסדי אבות [ומרחם על בניהם]⁴⁷ [ו] מביא גואל לבני בניהם⁴⁹ \ לזרעם אחריהם⁵⁰ \ לבני בניהם ולזרעם אחריהם⁵¹ [למען שמו באהבה]⁵² מלך רחמן⁵³ [אל חי גואל]⁵⁴ [עוזר]⁵⁵ [סומך]⁵⁶ [ו] מושיע ומגן⁵⁸ ברוך אתה " מגן אברהם:

2. [ב1 ב2 ('מ'עוזר דלים ומשען') ב4 (עד מחיה מתים ברחמים) ג ('מ'מכלכל חיים') ו ט כ (ועוזר דלים ומתיר אסורים, אדיר נצח, הוא מלכנו) ס (רבים רופא חולים ומתיר אסורים ומשען לאביונים) ש1⁵⁹ ש6].

אתה גבור לעולם " מחיה מתים אתה⁶⁰ ורב להושיע (בחורף) משיב הרוח ומוריד הגשם. (בקיץ) מוריד הטל.⁶¹ מכלכל חיים בחסד מחיה מתים ברחמים רבים [סומך נופלים רופא חולים]⁶² \ רופא חולים וסומך נופלים⁶³ \ רופא חולים⁶⁴ [ו] <עוזר דלים]⁶⁶ [ו] מתיר אסורים [ומשען לאביונים]⁶⁸ ומקיים אמונתו

³⁹ במקום נוסח רשב"ן 'רחמן עוזר מושיע ומגן'.

⁴⁰ ושם התשלובת 'זכרנו לחיים' אינה מחליפה את נוסח הקבע בשונה מ:ט.

⁴¹ ב: נכפל 'מלך' ונוקד רק הראשון.

⁴² ב1, ט.

⁴³ ו (בנדפס: 'רב' וכנראה טעות המהדיר, וכעת ראיתי בצילום כתב היד כהשערתי, ושם 'ומשל' בלא ו' אחרי המ' אך כתב יד זה כותב לעיתים כתיב חסר), ס.

⁴⁴ ב1, ב4, ו, ט, ס (בשבעתא לחג השבועות שבעמ' קפד, שאינה מסידור רס"ג המקורי שכן איננה בכל שלושת קטעי הגניזה. ראה: וידר, עמ' 75-76).

⁴⁵ ש6 'אל עליון וזוכר' וחסר כל הביניים.

⁴⁶ ב4, ש1, ש6.

⁴⁷ ב1, ט, מ.

⁴⁸ ב1, ב4, ט, ש1, ש6.

⁴⁹ ו, ש1, ש6.

⁵⁰ מ, ס.

⁵¹ ב1, ב4 (ושם 'לזרעם' וט"ס), ט, כ.

⁵² ב1, ב4, ט.

⁵³ תיבת רחמן' יש ב: ב1, ב4, ו, ט, ש6. וחסר רק ג וש1, אך שניהם לימים נוראים ומכת"י ט אנו לומדים שבימים נוראים מדלגים רחמן, וכנראה מפני שכבר אמר 'זכרנו לחיים מלך רחמן' וכו', (ואף שכפל תיבת 'מלך' ודוק) ואכן כאמור בש6 שהוא לסוכות ישנו, ואין בכת"י ג תפילות לא לר"ה.

⁵⁴ א1 (ושם רק 'חי'), ב1, ב4 (ושם: 'רחמן חי עוזר גואל מושיע'), ג בר"ה, ט (כאן ובתפילת ערבית לר"ה עמ' 146) ש6 (ושם ליתא 'אל').

⁵⁵ ב1, ב4, ג בר"ה, ט (כאן ובתפילת ערבית לר"ה עמ' 146), ש1.

⁵⁶ ב1, ג בר"ה, ט (כאן ובתפילת ערבית לר"ה עמ' 146).

⁵⁷ ב1, ג בר"ה, ט (כאן ובתפילת ערבית לר"ה עמ' 146) ש6.

⁵⁸ ג בר"ה "מגן".

⁵⁹ ושם "מי כמוכה אב הרחמן זוכר יצוריו ברחמים ... >מחוקקים לחיים ונאזר בגבורה" במקום נוסח הקבע: "מי כמוך [כאב הרחמן >אדיר נצח] בעל [הגבורות מי דומה לך מלך ממית ומחיה" וכן בכת"י ט בימים נוראים.

⁶⁰ ס חסר 'מחיה מתים אתה' וכנראה ט"ס כי ישנו בכל המנהגים (בקטע גניזה קה חסר 'מחיה מתים' אך יש 'אתה' וע"כ הוא השמטה).

⁶¹ ע"פ הוראות ט. ו אין לא זה ולא זה, וכנראה המתפלל צריך להשלים בעצמו (ועי"ש עמ' כג), ב1 ב4 ש: 'מוריד הטל'.

⁶² ב1, ט.

⁶³ ו, 1.

⁶⁴ 0.

⁶⁵ ב2, ג, ו, כ ש1 (ש6 מטושטש).

⁶⁶ כל עדי הנוסח, אך ב2 תיבות: 'עוזר דלים' אחרי 'מתיר אסורים'. ובש1 וש6 בפנים ליתא 'עוזר דלים' ונוסף בשניהם בגליון כאן וכשאר כתבי היד.

לישיני עפר מי כמוך [גאב הרחמן]⁶⁹ אדיר נצח⁷⁰ בעל [ה] גבורות [ו] מי דומה לך [מלך]⁷³ ממית ומחיה [מוריד ומעלה מלך מחיה הכל ברחמים <רבים>⁷⁴ ונאמן אתה [הוא מלכינו]⁷⁶ להחיות מתים ברוך אתה " מחיה המתים:

3. [ב1 ב2 ג ו ט נ ס (וזכרך קדוש וכסאך קדוש)].

אתה קדוש [ו] שמך⁷⁷ קדוש [ו] זכרך קדוש⁸⁰ [ו] <כסאך קדוש⁸² [ומשרתיך קדושים]⁸³ וקדושים בכל יום⁸⁴ [תמיד]⁸⁵ יהלולך סלה⁸⁶ "ואל מי תדמינו ואשוה יאמר קדוש"⁸⁷ ברוך אתה " האל הקדוש:

נוסח לחזן אחרי הקדושה:

א:⁸⁸ לדור ודור נגיד גדלך ולנצח נצחים קדושתך נקדיש [ו] שבחך ועוזך ותורתך [מפינו ומפי זרענו לא ימוש לעולם ועד⁹⁰ \ לא ימוש מפינו [לעולם ועד⁹¹ [92] כי אל [נורא⁹³ \ מלך גדול⁹⁴ וקדוש אתה [ואתה קדוש שמך קדוש ...]⁹⁵ ברוך אתה " האל הקדוש:

ב:⁹⁶ לדור ודור נגיד גדלך ולנצח נצחים קדושתך נקדיש ושבחך אלקינו מפינו לא ימוש לעולם ועד כי מלך גדול וקדוש אתה להיות א?ד?יר⁹⁷ [בא"י האל הקדוש]:

ג:⁹⁸ לדור ודור "אל תיראי תולעת יעקב מתי ישראל אני עזרתיך נאום " וגואלך קדוש ישראל" המלוכה⁹⁹ לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש אתה קדוש וכו'. ברוך אתה " האל הקדוש:

ד:¹⁰⁰ לדור ודור שמחו צדיקים ב"י והודו לזכר קדשו. אתה קדוש וכו' יהלולך סלה "מרום וקדוש רכב אלוקים בסיני רבותים אלפי שנאן " במ סיני בקודש" בא"י האל הקדוש:

⁶⁷ ג, ו, ש1.
⁶⁸ ב1, ב2, ג, ו, ט, ס, ש6.
⁶⁹ ט.
⁷⁰ ב1, ב2, ג, ט.
⁷¹ ב1, ב2, ג, ט, ש6.
⁷² ש6.
⁷³ ב1, ב2, ג, ט, ש6 בין השיטין.
⁷⁴ ט.
⁷⁵ ב1, ב2, ג, ט.
⁷⁶ ב1, ג, ו, ט.
⁷⁷ ו, ג, 1.
⁷⁸ הכ"ף קמוצ"ה ב1, ג, ט, נ. וכן ב'זכרך' ו'כסאך' (ש אין ניקוד).
⁷⁹ ו, ס, ש.
⁸⁰ ב1, ב2, ג, ו, ט, ש, ס.
⁸¹ ג, נ, ס, ש6 (ש1 מטושטש).
⁸² ג, ט (כאן ובתפילת ערבית לר"ה עמ' 147), נ, ס, ש1 (לפי מקום הקרע), ש6.
⁸³ ב1, ב2, ג, ט (כאן ובתפילת ערבית לר"ה עמ' 147), נ, ש.
⁸⁴ ג חסר 'בכל יום תמיד', וכנראה השמטה בט"ס (וחסר רק קטע גניזה קטלוגיה קנח).
⁸⁵ ב1, ב2, ו, ט, ש6.
⁸⁶ ט בר"ה נוסף 'מלך חי העולמים' וכנראה הוא תוספת לימים נוראים; ש1 נוסף כאן תיבות '... ?צבאות יי?' ואולי זה הוראות בפרסית.
⁸⁷ ש6, והוא פסוק בישעיה מ כה.
⁸⁸ ב בשחרית לשבת, ג.
⁸⁹ ג.
⁹⁰ ג.
⁹¹ בין השיטין.
⁹² ב.
⁹³ ג.
⁹⁴ ב.
⁹⁵ ג. והנוסח המלא הובא לעיל בנוסח ליחיד.
⁹⁶ ש1.
⁹⁷ בכת"י ממשיך כאן בהוספה לימים נוראים 'ובכן יתגדל' וכו' כעין כת"י ט, ונקטע באמצע.
⁹⁸ נ, כ3 (המלוכה לאל).
⁹⁹ זה פארפזה של הנוסח 'לדור ודור המליכו לאל' בימים נוראים בנוסח ספרד וכן בחלק מרומא כל השנה, אבל ברוב רומא: 'נמליך' וכן בנוסח רומניא בימים נוראים.

ה: ¹⁰¹ לדור ודור **נספר שבחך** ¹⁰² כי אתה לבדך מרום וקדוש. אתה קדוש וכו' בא"י האל הקדוש:

4. [ו ט מ (וחננו) ס ¹⁰³ (וחכמה ובינה והשכל)].

אתה חונן ונותן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה [ו] ¹⁰⁴ חנינו ה' אלקינו ¹⁰⁵ מאתך ¹⁰⁶ דעה [ו] ¹⁰⁷ חכמה ¹⁰⁸ ובינה והשכל [ומענה לשון] ¹⁰⁹ [כי אל דעות ¹¹⁰ (ורחמן) ¹¹¹ אתה] ¹¹² ברוך אתה יי חונן הדעת:

נוסח למוצ"ש מכת"י ב וקצת מכת"י ס עמ' קכד (מכל משפחות הארצות ומכל גויי הארץ): ¹¹³

אתה חוננתנו מדע לתורתך ותלמדנו לעשות חוקי רצונך והבדלתנו ה' אלקינו בין קודש לחול ובין אור לחושך ובין ישראל לגוים כשם שהבדלתנו יי | מגויי הארץ וממשפחות הארצות ¹¹⁴ \ מכל משפחות הארצות ומכל גויי הארץ ¹¹⁵ | כן שומרינו והצילנו מכל חטא ועון, וחננו מאתך דעה וחכמה שכל ומדע בא"י חונן הדעת.

5. [ו ט ס (ודבקנו במצותיך, והחזירנו בתשובה שלימה לפניך)].

השיבנו אבינו לתורתך [ודבקנו במצותיך] ¹¹⁶ וקרבינו מלכינו לעבודתך. והחזירנו [יחד] ¹¹⁷ בתשובה שלימה [רצויה] ¹¹⁸ לפניך. ברוך אתה יי הרוצה בתשובה (בעשי"ת במקום 'הרוצה בתשובה' אומרים 'החפץ בתשובה') ¹¹⁹:

6. [ו ט מ (המרבה)].

סלח לנו אבינו כי חטאנו [ו] ¹²⁰ מחול לנו מלכינו כי פשענו [מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך כי אל טוב ומטיב וסלח אתה] ¹²¹. ברוך אתה יי חנון | ומרבה ¹²² \ המרבה ¹²³ | לסלוח:

7. [ו ט ס (ודון דיננו)].

ראה [נא] ¹²⁴ בענינו [יי אלקינו] ¹²⁵ וריבה ¹²⁶ [את] ¹²⁷ ריבנו [ודון >את<] ¹²⁸ דיננו ¹²⁹ [וקנא את קנאתינו] ¹³⁰ וגאלנו [מהרה] ¹³¹ למען שמך ¹³² [כי מעולם אתה הוא גואלנו ומושיענו (אתה) ¹³³ \ כי אל גואל וחזק אתה] ¹³⁵ בא"י גואל ישראל:

¹⁰⁰ 2ב.

¹⁰¹ ט עמ' 68.

¹⁰² הכ"ף בשו"א, וכן בתיבת 'לבדך'.

¹⁰³ עמ' יח ועמ' קכד.

¹⁰⁴ ט, מ.

¹⁰⁵ ו: 'חננו מאיתך ה' אלקינו'.

¹⁰⁶ ט הכ"ף בשו"א (ו אין ניקוד).

¹⁰⁷ .ס.

¹⁰⁸ ט, ס.

¹⁰⁹ .י.

¹¹⁰ בכתב יד בט"ס: 'דעוד'!

¹¹¹ ט"ס בהשגרה מברכות אחרות.

¹¹² ט.

¹¹³ ט אף שמיועד למוצ"ש נותן הנוסח הרגיל בט"ס.

¹¹⁴ ב.

¹¹⁵ .ס.

¹¹⁶ .ס.

¹¹⁷ .ט.

¹¹⁸ .ט.

¹¹⁹ ט בהוראות לעשי"ת, ועיין בגליונותי שם??.

¹²⁰ ט.

¹²¹ ט.

¹²² ו, ט.

¹²³ מ.

¹²⁴ ט.

¹²⁵ ט.

8. [ט מ (ורחמן)]¹³⁶.

רפאינו " אלוקינו **מכל חולי ומכאוב** ונרפא הושיענו ונושעה והעלה רפואה שלימה תמימה לכל מכותינו לחיים ולשלום כי אל מלך רופא ורחמן אתה. ברוך אתה " רופא חולי עמו ישראל:

9. [ו ט].

בקיץ: ברוך עלינו " אלוקינו את השנה הזאת [הבאה עלינו לטובה]¹³⁷ [בכל מיני תבואתה ושבעינו מטובה]¹³⁸ ותהי¹³⁹ אחריתה [ברכה ו]¹⁴⁰ שובע ושלום [וברכה כשנים הטובות]¹⁴¹ \ ותן ברכה והצלחה בכל מעשה ידינו למען שמך¹⁴². ברוך אתה " מברך השנים:

[ו ט (מהתיבות 'שבעינו ושבעי'¹⁴³) מ (מברכות טובך, שמרה והצילה) ס (וברכה עלינו)].

בחורף: ברוך עלינו " אלוקינו את השנה הזאת בכל מיני תבואתה ותן טל ומטר לברכה על פני האדמה למען שמך [שבעינו]¹⁴⁴ ושבוע את [כל]¹⁴⁵ העולם כולו מברכ[ו]¹⁴⁶ ת טוביך ורוח [את]¹⁴⁷ פני תבל מעושר מתנות ידיך [שמרה והצילה]¹⁴⁸ \ ושמור והציל¹⁴⁹ את השנה הזאת מכל מיני משחית ומכל מיני פורעניות [המתרגשות והמתחדשות היוצאות לבוא בעולם]¹⁵⁰ [חוס וחננו וחמול ורחם עלינו והצליח לנו בכל דרכינו כי אל טוב ומטיב ורחמן¹⁵¹ אתה¹⁵² \ וחוס ורחם וחמול על כל פירותיה ותהי אחריתה שבע ושלוח¹⁵³ וברכה [עלינו]¹⁵⁴ כשנים הטובות¹⁵⁵. ברוך אתה " מברך השנים:

10. [ו ט מ (ושא נס מהרה) ס (ושא נס מהרה)].

תקע בשופר גדול לחירותינו ושא נס [מהרה]¹⁵⁶ לקיבוץ גליותינו [ו]¹⁵⁷ קבצינו יחד [מהרה]¹⁵⁸ מארבע כנפות הארץ אל נה קדשך **ברנה**. ברוך אתה " מקבץ נדחי עמו ישראל:

¹²⁶ ס 'ורבי', וכ"ה בקטע גניזה אחד (קז), וכנראה ט"ס בשניהם.
¹²⁷ ט.
¹²⁸ ט.
¹²⁹ ט, ס.
¹³⁰ ט בגיליון.
¹³¹ ו.
¹³² ט 'שמך' בין השיטין.
¹³³ מיותר.
¹³⁴ ט.
¹³⁵ מ.
¹³⁶ ס רק הפתיחה 'רפאינו " ונרפא הושיענו ונושעה', וכ"ה בג' קטעי גניזה בבליים, אך תמוה שיהיה נוסח קצר כזה בפרס.
¹³⁷ ט.
¹³⁸ ו.
¹³⁹ ו 'ותהא'.
¹⁴⁰ ט.
¹⁴¹ ו.
¹⁴² ט.
¹⁴³ ט נפל טעות הדומות (למען שמך - למען שמך) ובכך התחברו נוסח הקיץ ונוסח החורף, ובזה מסולקת תמיהת המהדיר כת"י זה למה לא הזכיר 'ותן טל ומטר'.
¹⁴⁴ ט.
¹⁴⁵ ט.
¹⁴⁶ ט, מ.
¹⁴⁷ ט.
¹⁴⁸ ט, מ.
¹⁴⁹ ו.
¹⁵⁰ ט.
¹⁵¹ נכתב 'וסלח' והוגה 'ורחמן'.
¹⁵² ט.
¹⁵³ אולי ט"ס וצ"ל 'ושלום' כבשאר נוסחאות.
¹⁵⁴ ס.
¹⁵⁵ ו, ס ('וברכה עלינו').
¹⁵⁶ ט, מ, ס.

11. [ו ט].

[ו] השיבה שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחלה וצדיקנו [ופדינו]¹⁶⁰ במשפט [ומלוך עלינו בחדס וברחמים ואל נא תרשיענו בדיו]¹⁶¹. ברוך אתה יי מלך אוהב צדקה ומשפט:

12. [ב ו 3 ו ט].

למשומדים¹⁶² ולמינים¹⁶³ ולזדים [ולכופרים ולרשעים]¹⁶⁴ אל¹⁶⁵ תהי [להם]¹⁶⁶ תקוה [ואחרית]¹⁶⁷ ומלכות זדון [ב]¹⁶⁸ מהרה [תכניע]¹⁶⁹ תעקר ותשבר [ו]¹⁷⁰ תכניע¹⁷¹ ותאביד [והמינים]¹⁷² <במהרה>¹⁷³ כרגע יאבדו]¹⁷⁴ [ושבור עול הגויים מעל צוארינו ומעל צוארי כלל עמך בית ישראל]¹⁷⁵ [והזידים מהרה יכרתו]¹⁷⁶ \ וכל אויבי עמך ישראל וצוריהם במהרה יכרתו ישמדו ויאבדו¹⁷⁷ \ וכל אויבינו וכל אויבי נפשנו במהרה יכרתו ישמדו וישברו דכתיב "שבר יי מטה רשעים ושבת מושלים"¹⁷⁸ | ואל תתן תקומה לכל אויבי נפשנו [וצוררינו]¹⁷⁹. ברוך אתה יי שובר [אויבים]¹⁸⁰ \ רשעים¹⁸¹ | ומכניע זדים:

13. [ו ט מ (יהמו נא) ב3].

על הצדיקים ועל החסידים ועל גרי הצדק [ועל שארית עמך ישראל]¹⁸² \ ועלינו¹⁸³ [יהמו נא]¹⁸⁴ רחמיך יי אלקינו ותן שכר טוב¹⁸⁵ | לכל הבוטחים בשמך¹⁸⁶ באמת ושים חלקנו עמהם¹⁸⁷ \ לצדיקים עושי רצונך¹⁸⁸ | ולא¹⁸⁹ נבוש [בעולם הזה ולא נכלם לחיי העולם הבא]¹⁹⁰ [כי בשמך]¹⁹¹ <הגדול והקדוש>¹⁹² בטחנו <ובחסדך¹⁹³ נשענו קיינו כל היום>¹⁹⁴ |¹⁹⁵. ברוך אתה יי משען ומבטח לצדיקים:

- 157 .א.
- 158 .ט.
- 159 .א.
- 160 .ט.
- 161 .ט.
- 162 ו: 'למשומדים'.
- 163 ה' גם בכת"י ו ודלא כהעתקת המהדיר.
- 164 ב, ט.
- 165 ט 'ואל' וט"ס הוא.
- 166 .א.
- 167 ב. ט 'ותאוה' וכנראה ט"ס.
- 168 ב, ט.
- 169 ב.
- 170 .א.
- 171 ו, ט.
- 172 מ: וכל המינים במקום הנוסח ברמב"ם "כל המינים" אך יתכן שגרס "והמינים" כמו כאן ודוק.
- 173 ו [ובהעתקת המהדיר נשמט הב'].
- 174 ב, ו (ושם במקום 'והמינים' גורס 'אויבינו' ואולי הוא ט"ס).
- 175 ב.
- 176 .א.
- 177 .ט.
- 178 ב.
- 179 .א.
- 180 .ט.
- 181 ב, א.
- 182 ב.
- 183 .א.
- 184 ט, מ.
- 185 ב נשמט 'טוב' בט"ס.
- 186 ט, ב: הכ"ף קמוצ"ה (ו אין ניקוד).
- 187 ב, ט.
- 188 .א.
- 189 ו 'ואל'.
- 190 ב.
- 191 הכ"ף קמוצ"ה בשני כתבי היד.
- 192 ב.
- 193 ה.
- 194 ב.

14. נוסח א: [ג בתשעה באב ו ט ס (ובנה ברחמין)].

[רחמן]¹⁹⁶ רחם יי אלקינו עלינו¹⁹⁷ על ישראל עמך¹⁹⁸ ועל ירושלים עירך ועל ציון משכן כבודך [ועל הבית הגדול והקדוש]¹⁹⁹ [ובנה <ברחמין>²⁰⁰ את ירושלים בבנין עולם כאשר דברת]²⁰¹. ברוך אתה יי בונה [את]²⁰² ירושלים:

נוסח ב: [ב3]

לירושלים תשוב ברחמין ותשכון בתוכה כאשר דברת "בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס". ברוך אתה יי בונה ירושלים:

15. [ו ט²⁰³ ב3 ס (חיסרון 'את', 'וקרנו תרים')].

[את]²⁰⁴ צמח דוד עבדך²⁰⁵ [עתה]²⁰⁶ \ אתה²⁰⁷ \ מהרה²⁰⁸ \ תצמיח וקרנו תרום²⁰⁹ בישועתך [כי לישועתך [קיינו]²¹⁰ \ אנו מקיים²¹¹ \ כל היום]²¹². ברוך אתה יי [מצמיח [לנו]²¹³ קרן ישועה²¹⁴ \ מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל]²¹⁵:

16. [ב3 ו ט מ (חוס רחם, וקבל ברחמים את תפלינו) ס (ומלא ברחמין הרבים כל משאלות [לבינו] ש2 (וקבל ברחמים את תפלינו)].

[אב הרחמן אנא]²¹⁶ שמע קולנו [יי אלקינו]²¹⁷ [ו<] חוס [ושוב וחון וחמול<]²¹⁸ ורחם²¹⁹ עלינו]²²⁰ וקבל ברחמים [וברצון]²²² את תפלתנו [ותחנונו כי קל שומע תפלותינו ותחנונו אתה]²²³ [והעתר לנו בכל נאקותינו]²²⁴ ושמע [נאקותינו]²²⁵ \ תפילתינו²²⁶ כאשר שמעת את [תפילת ו]²²⁷ נאקת אבותינו [הראשונים]²²⁸ [ותמלא²²⁹ ברחמין הרבים כל משאלות לבינו <לטובה>²³⁰ ו]²³¹ וריקם מלפניך²³² \

¹⁹⁵ ב, ט.

¹⁹⁶ ט.

¹⁹⁷ ו' רחם עלינו יי אלקינו על ישראל.

¹⁹⁸ הכ"ף בשו"א וכן 'עירך' 'כבודך'.

¹⁹⁹ ו.

²⁰⁰ ס.

²⁰¹ ט, ס. מ: "ובנה אותה מהרה בימינו" ולא כמו ברמב"ם "ובנה אותה בנין עולם במהרה בימינו" אך יתכן שזו השמטה גרידא.

²⁰² ו, ט.

²⁰³ תחילת הברכה עד 'תצמיח' נמצאת בכתב יד זה גם בעמ' 145.

²⁰⁴ ו, ט. וחסר ב2 ס (ונוסף שם בכתיבה אחרת וכדמוכח מגדל הכתב למרות שיש שם רווח לכתב גדול, ודלא כארליך בספרו שכתב שאולי הוא תיקון הסופר הראשון).

²⁰⁵ ט הכ"ף בשו"א בשני המקומות. ב הכ"ף בקמ"ץ.

²⁰⁶ ו.

²⁰⁷ ב.

²⁰⁸ ט.

²⁰⁹ ס 'תרים' וגם מנוקד בחיריק. אבל בשאר שלושת כת"י ברור שנכתב 'תרום' בוא"ו.

²¹⁰ ט.

²¹¹ ב.

²¹² ט, ב.

²¹³ ט.

²¹⁴ ו, ט.

²¹⁵ ב.

²¹⁶ ב, ט.

²¹⁷ ט.

²¹⁸ ב.

²¹⁹ ב.

²²⁰ מ: רחם.

²²¹ ו, ב.

²²² ב, ט (ושם 'ברצון'). חסר ו מ ש2.

²²³ ו חסר שם בטעות הדומות: 'כי אל שומע תפלותינו ותחנונו'.

²²⁴ ב.

²²⁵ ו, ט.

²²⁶ ב.

²²⁷ ב.

²²⁸ ב, ו: 'ושמע נאקותינו כאשר שמעת את נאקת אבותינו' אחרי 'אל תשיבנו'.

²²⁹ ס 'ומלא'.

²³⁰ ב.

²³¹ ב, ס.

ונראך²⁷³ [עין בעין]²⁷⁵ | בשובר²⁷⁶ \ בשוב שכינתך²⁷⁷ | לנוך²⁷⁸ | לציון | ותרצה בנו
 >ובעבודתינו²⁷⁹ <²⁸⁰ | ותחפוץ בנו ותרצה²⁸¹ | | כמאז²⁸² \ כמו אז²⁸³ | | בקרוב²⁸⁵ | | ברחמים²⁸⁶ | אל
 מלך >צור העולמים ו<²⁸⁷ | רוצה²⁸⁸ | בעבודה²⁸⁹ \ | אנא אל נא רוצה עבודה רצה בעבודתינו²⁹⁰ | | למען
 שמך²⁹¹ | | ברוך אתה יי [האל]²⁹² | המחזיר²⁹³ | >ב<²⁹⁴ | מהרה²⁹⁴ | שכינתו לציון:

18. [2א] (שלם) ב1 (מהמילה גדלך) ב3 ג (עד שמך לעד) ו ט²⁹⁵ כ2 (אנחנו לך ומהללים לשם
 תפארתך כורעים ומשתחיים לפני כסא כבודך, ועל נשמותינו [מלכנו], על נסיון וטובותיך
 [ורחמין] וחסדיך ונפלאותיך שבכל יום ויום עת ערב ובוקר אתה עושה עמנו הטוב כי לא כלו
 רחמין אשר מאז המרחם כי לא תמ[נ]ן חסדיך אשר מימי קדם, שמך לעד מלכנו, [חי העולמים
 בעל הרחמים כי טוב רחום וחונן אתה כי יחיד אתה ואין זולתך ונודה לשמך]) כ3 (לך ה' אלוֹקינו
 ומהללים לשם קדשך כורעים ומשתחיים לפני כסא כבודך, על נסיון וטוביך ורחמין ונפלאותיך
 וחסדיך שבכל יום ויום עת ערב ובוקר אתה עושה עמנו, המרחם כי לא תמו, מעולם קוֹינו לך,²⁹⁶
 לעד מלכנו חי העולמים בעל הרחמים כי טוב רחום וחונן אתה כי יחיד אתה ואין זולתך ונודה
 לשמך הטוב) מ (יתמו חסדיך, וכל החיים) ס (נסיך ורחמין, תתברך ותתרום)²⁹⁷, כי יחיד אתה
 ואין זולתך) 2ש [3 זהה לו, 5 שרד רק עד 'שאתה הוא' כולל וזהה לו] 4ש [מ'מלא רחמים
 רבים' ועד אז זהה לשך] 6ש [דומה לשך אך יש כמה הבדלים ולכן צוין כולו] 7ש].

מודים אנחנו לך [יי אלוֹקינו]²⁹⁸ | ומספרים >את<²⁹⁹ גדלך³⁰⁰ | >ומברכים את שמך³⁰¹ <³⁰² | ומהללים
 לשם קדשך³⁰³ | <³⁰⁴ | [כורעים ומשתחיים >ומתפללים [ומהללים]³⁰⁵ ומתחננים<³⁰⁶ לפני כסא³⁰⁷

270 ב, ג, ט. ו.
 271 ש.
 272 ג, ט.
 273 ש.
 274 ג, ט, ש.
 275 כל עדי הנוסח פרט ס, ש.
 276 ב (והניקוד מטושטש), ג, ט (ובשניהם הכ"ף בשו"א וכן 'לנוך' וכן מנוקד בא2), ש2 ש4 (ובשניהם אין ניקוד) ש3
 (והכ"ף בשו"א וכן 'לנוך'), ש.
 277 ו.
 278 כל עדי הנוסח פרט ס.
 279 ש.
 280 ב, ש2, ש3, ש4, ש5, ש6.
 281 ו.
 282 ב, ו, כ2, כ3, ג, ש2, ש4, ש5, ש7.
 283 ט, מ, ס.
 284 א2 אין כלל 'כמאז'.
 285 ש.
 286 כ2, כ3, ג, ט. ש7 'ברחמים' בין השיטין.
 287 ב.
 288 ו: 'הרוצה'.
 289 ב, ו, ש2, ש4, ש5, ש6 (ושם: 'בעבודתינו') (ש3 מטושטש).
 290 ג, ט.
 291 ג, ו, ט.
 292 ג, ט.
 293 ב, ט.
 294 ב, ט, ש2, ש3, ש4, ש6, וחסר ש5.
 295 כ1 נוסף 'ונודה לך האל הטוב' אך נראה שאינו שריד פרסי אלא השפעה ספרדית שהרי בכ2 וכ3 ליתא.
 296 עד כאן בערבית ושחרית ומכאן רק במוסף לר"ה וכן בדף 106 בתפילת יום כיפור.
 297 גם בעמ' רנב, וההמשך חסר וגם חסר כל פסקת כל החיים ואין לזה חבר וכנראה ט"ס הוא.
 298 כ2 ברוב המקומות, כ3.
 299 ג, ט.
 300 ש: 'גדלך' בין השיטין. ב1 נראה שהכ"ף בשוא, וכן ט.
 301 ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, ש2.
 302 ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, ש2, ש7. ש6: 'מודים אנחנו לך ומברכים ומספרים גדלך'.
 303 כ2, כ3.
 304 ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, כ2, כ3 ש2, ש7.
 305 ב3.
 306 ב3, ט.

כבודך³⁰⁸ **<אב הרחמן>**³⁰⁹ ³¹⁰ **[באמת]**³¹¹ שאתה הוא יי אלקינו ואלוקי אבותינו [לעולם ועד]³¹² [על טובותיך אשר מעולם³¹³ ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם ו]³¹⁴ על חיינו המסורים בידך³¹⁵ [ו]³¹⁶ על נשמותינו [מלכנו]³¹⁷ הפקודות לך על³¹⁸ נסִיך [נפלאותיך >...<]³¹⁹ ³²⁰ | >טובותיך<³²¹ רחמיך וחסדיך³²² \ ועל טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר היו מימי קדם³²³ \ ועל נפלאותיך ועל חסדיך³²⁴ | שבכל³²⁵ |עת [ועת³²⁶ \ יום ויום [עת³²⁸ \ ערב ובוקר <צוהרים>³³⁰ ³³¹ |אתה עושה עמנו]³³² | <ו>³³³ הטוב כי לא כלו רחמיך <אשר מאז>³³⁴ **<המכלכל כי לא פסו מטוביך>**³³⁵ המרחם <אמת>³³⁶ כי לא [ינ]³³⁷ תמו³³⁸ חסדיך <אשר מימי קדם>³³⁹ ³⁴⁰ |מעולם קוינו לך]³⁴¹ [כאן מוספים 'עח הניסים' בחנוכה ופורים³⁴²] ועל כולם |יתברך [ו>³⁴³ יתרומום וישתבח]³⁴⁴ שמך [וזכרך]³⁴⁵ לעד מלכנו³⁴⁶ \ יתברך יתרומום אשר בשמך³⁴⁷ \ **תתברך**³⁴⁸ **[ותתרומום]**³⁴⁹ **[ותתיחד]**³⁵⁰ **לעד מלא רחמים [רבים יי]**³⁵¹ ³⁵²

³⁰⁷ ש2 נוסף 'גדלך' בט"ס ונמחק, וכן ליתא ש3 ש4 ש6 הזהים לו.
³⁰⁸ ט: הכ"ף בשוא, ש' כבודיך' דהיינו שהכ"ף בקמ"ץ.
³⁰⁹ ב3.
³¹⁰ ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט, כ2, כ3, ש2, ש6.
³¹¹ ב1, ב3, ג בגיליון ומטושטש, ט.
³¹² א1, ב1, ב3, ו, ט, ש2, ש6, ש7.
³¹³ ו בר"ה נוסף 'המה'.
³¹⁴ ש7. וכן ו בר"ה [ואף שכבר ברשב"ן מופיע משפט וזה כתי' של רשב"ן מ"מ ברשב"ן אין "המה" שהובא בהע' הקודמת].
³¹⁵ הכ"ף בשו"א ברוב כתי"י (א1, ב1, ג, ט), אך ב3 בידיך' והכ"ף קמוצה. וכן בידיך' ש2 ש6 ש7.
³¹⁶ כל עדי הנוסח פרט ש2 ומקביליו, וכן ו [ודלא כהעתקת המהדיר].
³¹⁷ א1, ב1, ג, ו, ט, כ2 בחלק מהמקומות, ש (כולם).
³¹⁸ א1: 'ועל'.
³¹⁹ ג (תיבה אחת מטושטשת וניכר בסופה הכ"ף סופית אולי 'וטוביך').
³²⁰ ג, ט.
³²¹ כל העדים שבהע' הבאה פרט לא1.
³²² א1, ב1, ט; ו [והמהדיר הוסיף בטעות אח"כ עוד 'ורחמיך'], ש2, ש6, ש7, כ3 כע"ז: 'על נסִיך וטוביך ורחמיך [כ3]: נוסף "ונפלאותיך" [ו, כ3, ש2 ש6 נוסף: "וחסדיך"]'. כ2: 'על נסִיך וטובותיך [בחלק מהמקומות: "ורחמיך"] וחסדיך ונפלאותיך'.
³²³ ג.
³²⁴ ב3.
³²⁵ ג 'ושבכל'.
³²⁶ ב1, ב3 ג, ו, ט.
³²⁷ א1, ב1, ב3 ג, ו, ט, ש2, ש6, ש7.
³²⁸ כ3.
³²⁹ כ2 כ3.
³³⁰ ב1, ב3 ג, ו, ט, ש7 בין השיטין.
³³¹ כל עדי הנוסח פרט ש2, ש6.
³³² ש2, ש6.
³³³ ט.
³³⁴ כ2.
³³⁵ ב3.
³³⁶ ג.
³³⁷ ב1, ב3 ג, ט, מ, ש7 ככל הנראה.
³³⁸ כ2 במקום אחד: 'תמו'.
³³⁹ כ2.
³⁴⁰ ב1, ב3 ג, ו, ט, כ2, כ3, ש7.
³⁴¹ ג [ובעל הניסים שם משמע שלא אמרוהו]. כ2, כ3 נוסף: 'יי אלקינו לא הכלמתנו ולא עזבתנו ולא הסתרת פניך ממנו'. אך כנראה זה לקוח מנוסח רומניא, אלא שברומניא (וכן כ1) הנוסח: 'לא הכלמתנו יי אלקינו ולא... וצ"ע'.
³⁴² ע"פ כתי"י ט' וג' שהם היחידים שמופיע בהם על הניסים.
³⁴³ ש7.
³⁴⁴ ג, ט, ש7. וכן נוסף 'ישתבח' בכת"י ו' בערבית לר"ה.
³⁴⁵ ג, ט, ש7.
³⁴⁶ ב1, ג, ט, ש7 (ושם 'מלכנו לעולם ועד' במקום 'לעד מלכנו').
³⁴⁷ ב3 חסר 'וכל החיים' אך יש ההמשך 'יודוך סלה' וצ"ע.
³⁴⁸ וכן 'תתברך' ברשב"ן כתי"י אוקספורד בודלי 374, נויבאואר 898, ס' 21857, מאה י"ד, שהכל שם כנוסח רשב"ן חוץ מתיבה זו שהושפע בה הסופר [הפרסי כנראה] ממנהגו.
³⁴⁹ א1, ו, ש2, ש6.
³⁵⁰ א.
³⁵¹ ו, ש2, ש6.

[ו] כל החיים יודוך סלה³⁵⁴ [יהללו שמך]³⁵⁵ באמת [אל ההודיות]³⁵⁶ [חי]³⁵⁷ העולמים]³⁵⁸ [בעל הרחמים]³⁵⁹ [מלא רחמים רבים]³⁶⁰ [מלך מלכי המלכים ריבון של]³⁶¹ העולמים יודע הנעלמים כי אל מלא רחמים]³⁶² [כי טוב רחום וחנון אתה]³⁶³ [כי יחיד אתה ואין זולתך]³⁶⁴. [ונודה לשמך <הטוב>]³⁶⁵ [ונאתה חי לבדך הטוב]³⁶⁷ ברוך אתה יי הטוב [צדיק]³⁶⁸ שמך ולך נאה להודות:

19. [א] (כי מאור, ושים שלום בעולם ועל ישראל עמך תשים שלום לעולם) ב1 ב3 (וכן ב במנחה לחול שיש שם רק החתימה) ו ט כ2 (וברכה וחיים, נתת לנו יי אלוקינו תורה וחיים אהבה וחסד, ורחמים ושלוה) כ3 (וברכה וחיים, כי מאור, נתת לנו יי אלוקינו תורה וחיים אהבה וחסד, ורחמים ושלוה ושים שלום עלינו ובעולם ועל עמך ישראל תשים שלום רב מעתה ועד עולם) מ (צדקה ורחמים ברכה ושלוה) ס (וברכה עלינו, חן וחסד, שים שלום- עולם) ש2 [ש6 זהה לן] ש4 [אף שכמעט זהה לש2 יש בו שני שינויים חשובים, ולכך צוין כולן] ש7.

שים שלום [תורה ו]³⁶⁹ טובה [וברכה]³⁷⁰ [עלינו]³⁷¹ [אהבה]³⁷² [וחיים]³⁷³ [חן]³⁷⁴ וחסד [וריווח]³⁷⁵ ורחמים³⁷⁶ [ברכה ושלוה עלינו על ישראל עמך]³⁷⁷ ברכנו [אבינו]³⁷⁸ \ יי אלוקינו³⁷⁹ \ כולנו³⁸¹ כאחד [ממאור]³⁸² \ למאור³⁸³ \ במאור³⁸⁴ \ באור³⁸⁵ פניך כי [מאור]³⁸⁶ \ באור³⁸⁷ \ ממאור³⁸⁸ \ פניך³⁸⁹ נתת לנו יי אלוקינו³⁹⁰ [ואלוקי אבותינו]³⁹¹ תורה [וטובה אהבה וחיים]³⁹² \ וחיים אהבה³⁹³ [ו>]³⁹⁴ חן³⁹⁵ וחסד³⁹⁶

352 א, ו, ש2, ש6. והשווה ס.
353 מ, ש2, ש6, ש7.
354 ש3: 'סלה' בין השיטין.
355 ש2, ש6.
356 ש4, ש7.
357 א, ט (כאן ועמ' 216 ועוד), ב3 בפת"ח. ב1, כ3 בציר"י (ש אין ניקוד).
358 כל עדי הנוסח מלבד ש4, ש7.
359 כל עדי הנוסח מלבד א1, ש4, ש7.
360 ב2.
361 תיבת 'של' מופרדת בבירור בכתב היד (וכן בכתב יד ט עמ' 24, 190, 204 ועוד) וכ"ה באופן כללי בכל העדות (כולל אר"צ ב' עמ' 264) מלבד תימן (ואיטליה הקדום?).
362 ט.
363 כ2 במקום אחד (שחרית לפסח), כ3, ש2.
364 כל עדי הנוסח מלבד ש4, ש7.
365 כ3.
366 ב1, ט, כ2, כ3, ש6 בין השיטין.
367 ב1, ט.
368 ט.
369 ב1.
370 ב3, ו, ש7.
371 ס.
372 ב1, ט, ש.
373 ב1, כ2, כ3, ט, ש.
374 כל עדי הנוסח (ב1, ב3, ו, ט, ס, ש2, ש6, ש7) פרט ש4.
375 ב1, ט (ושם: 'בריווח' בבי"ת וט"ס הוא).
376 תיבת 'ורחמים' נמצאת בכל עדי הנוסח (ב1, ו, ט, ש) וחסרה רק ב:ב3 כנראה בט"ס כי אין לזה חבר בשאר נוסחאות התפלה שבידינו (ורק בג' קטעי גניזה חסר אך בהם חסר גם 'וחסד').
377 ב1, ט. ש2 ש4 בין השיטין, ש7 בין השיטין רק 'עלינו'.
378 ב1, ו, ט, ש.
379 ב3, ש2, ש4 בין השיטין, ש7 בגליון.
380 כל עדי הנוסח פרט ש4 ש7 בפנים.
381 ט 'כולם' והוגה 'כולנו'.
382 ו.
383 ב1, ט.
384 ב3, ש2, ש4.
385 ש7.
386 א1, ב1, ב3, ו, ט כ3.
387 ש2, ש4.
388 ש7.
389 ו חסר 'כי באור פניך' בטעות הדומות (פניך – פניך).
390 ב1 חסר 'יי אלוקינו' והושלם בגליון וכ"ה בכל שאר כתה"י וכ"ה בכל המנהגים (מלבד שני קטעי גניזה).
391 ט.

צדקה³⁹⁷ ורחמים³⁹⁸ [ברכה ושלוש]³⁹⁹ [ישועה וכבוד]⁴⁰⁰ [ארוכה ומרפא]⁴⁰¹ [גואל ומושיע בשורה טובה]⁴⁰² [וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל בכל עת <בשלוש>⁴⁰³ [שם]⁴⁰⁵ שלום בעולם] ⁴⁰⁶ על עמך ישראל תשים שלום <לעולם> <למגדולם ועד קטנם יהיה? נא?>ה לאלף אלפי הברכות⁴⁰⁷ <⁴⁰⁸ \ שים שלום >רב⁴⁰⁹ <עלינו ו<⁴¹⁰ בעולם ועל עמך⁴¹¹ ישראל יהי⁴¹² <נא<⁴¹³ שלום >גדול⁴¹⁴ מעתה ועד עולם⁴¹⁵ \ אל משים שלום >גדול⁴¹⁶ מעתה ועד עולם⁴¹⁷ [<⁴¹⁸ ברוך אתה יי המברך את עמו ישראל⁴¹⁹ [ועדתו]⁴²⁰ | בשלום⁴²¹ \ לשלום⁴²² | <⁴²³ בעשי"ת חותמים "המלך עושה שלום">⁴²⁴ :.

[יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגואלי צורי בעולם הזה וגואלי <ומושיעי>⁴²⁵ לחיי העולם הבא]⁴²⁶ [יערב לפניך שיח תפילתינו ברצון אמן ואמן. יי אדונינו יחד לבבינו לאהבתך וליראה את שמך]⁴²⁷ .

392 ב, 1, ט.
393 ב, 1, ו, 2, 3, ש, 2, 4, 6, ש, 7.
394 א.
395 ו, ט.
396 'צדקה' בכל עדי הנוסח (ב, 3, ו, ט, 2, 3, ש, 2, 4, 6, ש, 7) פרט ב' ואין לו חבר בשאר נוסחאות התפלה ולכן כנראה זה השמטה בט"ס.
397 'צדקה נמצא בכל עדי הנוסח (ב, 1, 3, ט, ש, 2, 4, 6, ש, 7) פרט ו' [ולא סמכתי רק על העתקת קרויזר אלא בדקתי בצילום כתב היד], אך אין לזה חבר אלא בקטעי גניזה בודדים.
398 'ורחמים' נמצא בכל עדי הנוסח (ב, 1, 3, ו, ט, 2, 3, ש, 2, 4, 6, ש, 7) ונפלה טעות במאמרי.
399 כל עדי הנוסח פרט ל: ש' והושלם שם בגליון.
400 ב, 1, ט
401 ט, (ושם לפני 'ברכה ושלוש'), ב, 3.
402 ב, 1, 3.
403 ו, 7 (ולפני זה נוסף בט"ס 'ישראל' ואולי נמחק).
404 כל עדי הנוסח (ב, 3, ו, ש, 2, 4, 6, ש, 7) פרט ב' 1 ט.
405 א' 1: 'ושים'.
406 א' 1.
407 ב, 3.
408 א' 1, ב, 3.
409 א' 1.
410 כ, 3.
411 ש, 2, 6: במקום 'על עמך' ולעמך'.
412 כ, 3, ש, 2, 6: 'תשים'.
413 א' 1.
414 ו, ש, 3, ר'ב'.
415 ו, 3 (במוסף ליום כיפור אך במנחה ונעילה ליתא), ס, ש, 2, 6.
416 ט וגם ב' בין השיטין.
417 ב, 1, ט.
418 כל עדי הנוסח יש בהם הוספה לפני החתימה חוץ מש' 7 (4 במקום זה ההוספה 'בספר חיים לעשי"ת, והשווה לעיל הע' 40 ו-59).
419 ש' 'ישראל עמו' וכן ב' במנחה לחול [וכן נראה יותר לפי גירסת 'ועדתו' שיש לסמוך שני התוארים 'עמו' 'ועדתו' זה לזה ששניהם שהם תוארים לשם העצם 'ישראל']. ש' 'ישראל' אחרי 'עמו' בין השיטין.
420 ב, 3, ב' במנחה לחול, ט.
421 ב, 1, ו, ט, ש, 2.
422 ב, 3.
423 ש' 4 (שהוא לימים נוראים) 'בא"י המלך עושה השלום', וכן ט בימים נוראים עמ' 152 ועיי"ש בהערות המהדיר.
424 ט בהוראות לעשי"ת.
425 א' 1.
426 ב, 1, ט.
427 ט עמ' 86. שם זה אחרי ערבית מוצ"ש והוא קטע אחד מתפילה ארוכה המופיעה אחרי ערבית לחול וכן אחרי ערבית מוצ"ש בסדור אר"צ אוקספורד עמ' 89 143 הפותחת אל רחום שמך וכו' יערב לפניך שיח תפילתינו ברצון אמן ואמן. יי אדונינו יחד לבבינו לאהבתך ולתלמוד תורתך וליראה את שמך (י) [נמחק בפעם השניה באמצעות ניקוד חיריק וקמ"ץ, וכן מנוקד בפרס, ובפעם הראשונה לא היה במקור] יהי שם יי מבורך וכו"

עיונים בנוסח פרס

להלן ערכתי השוואה מדוקדקת בין נוסח פרס לשאר נוסחאות התפילה שבידינו. [השוואתי רק נוסחאות היסוד ולא הנוסחאות המורכבות, וראה במאמרי 'הצעת מיפוי ראשוני של נוסחי התפילה השונים', ירושתנו ז (תשע"ד), עמ' רגג-רגז⁴²⁸].

הסידורים שע"פ שאר המנהגים (מלבד הגניזה הקהירית) לא זכו עדיין למהדורה מדעית, ולכן נערכה ההשוואה אל מול מדגם מייצג של הנוסחים הקדומים של מנהגים אלו. בהפניות ההשוואתיות הסתפקתי בהפניה כללית למנהג מבלי לציין מראי מקום מדויקים, והרצוה להעמיק בעיונו יבדוק במקורות הבאים שבהם עשיתי שימוש: (1) סידור רס"ג - שיחזורו של ארליך⁴²⁹; (2) סידור רשב"ג - לפי נוסח קטעי הגניזה שפירסם ארליך⁴³⁰; (3) סידור הרמב"ם - מהדורת שבתי פרנקל, שנערכה על פי כת"י שהרמב"ם חתום עליו; (4) מנהג ארם צובה (להלן: אר"צ) - כת"י אוקספורד נויבאואר 1146, כת"י סיינטי 407 ס' 18689, דפוס ונציה רפ"ז (דפוס ונציה ש"כ זהה לרפ"ז למעט צנזורה שנוספה בו); (5) ארם צובה ב (להלן: אר"צ ב) - סידור מנהג ארצות המזרח כת"י מוסקבה גינצבורג 1283 ס' 48378, ה' אלפים ש"ה (א' תתנ"ה לשטרות בקולופון), שאינו לא כפרס ולא כאר"צ ולא כגניזה, מלבד קטע גניזה אחד הזהה לו (קפג, אך מכיל רק ג' ראשונות ואחרונות), ומחמת דמיונו לנוסח אר"צ אני מכנה אותו לע"ע אר"צ ב'. העמידה מופיעה שם פעמים (שחרית וערבית) ויש קצת חילופים ביניהן; (6) מנהג רומניא - דפוס קושטא ר"ע (בשחרית וערבית ויש ביניהם שינויים), כת"י גינצבורג 746 ס' 48768, קטע הגניזה קכג שהוא כמנהג רומניא ואינו קנדיא או קורפו. שאר כת"י המיוחסים לרומניא הם או קורפו או קנדיא וגם בהם עשיתי שימוש⁴³¹; (7) מנהג רומא - הדפוסים הראשונים וכמה כת"י שלא ראיתי צורך לפורטם, כי מנהג זה מגובש דיו ואין כמעט חילופים בין עדי הנוסח; (8) מנהג ספרד - דפוס ליסבון ר"נ (שממנו משתלשלים כל הדפוסים), דפוס נאפולי ר"נ, אבודרהם, כת"י המאה ה"ג פריס 591 ס' 10551, ועוד כת"י; (9) מנהג אשכנז - הדפוסים הראשונים וסידור הרוקח; (10) מנהג פרובנס - כת"י לונדון 698 ס' 5020, כת"י לונדון 694 ס' 5060, כת"י פריס 590 ס' 10550, כת"י בהמ"ל 4601; (11) מנהג מצרים הארוך - קבוצת קטעי גניזה (43 קטעים) המתיחדים בנוסחים ארוכים⁴³² כגון: 'כי קל דעות אתה' 'מחה והעבר פשעינו' ועוד, לקבוצה זו שייכים הקטעים הבאים (הסימנים לפי ספרו של ארליך דלהלן מספר 15): עח קב קט קכה קמב קעג קעה קצ קצז קצח רטו רטז רכו רסב רעה רעז רפ שו שיח שכת שלד שלה שמא שגז שסה שסז שסח שסט שעד שפח שצא תט תלח תמא תנב תפא תפג תק תקד תקי; (12) מנהג צפון אפריקה (תוניס אלג'יר ולוב) - הדפוסים וכתבי יד שצינתי במאמרי: 'הצעת מיפוי' (הע' 14); (13) מנהג מרוקו הקדום - 'סדור כמנהג התושבים כאן פאס' ליידין (94) OR 4814 ס' 20912, (סידור זה מושפע רבות ממנהג ספרד אך יש בו הרבה שרידים ממנהג מרוקו הקדום); (14) מנהג תימן הקדום - שרידים בתכלאלים התימנים שאינם כפי נוסח הרמב"ם (ויש לוודא שאינם בהשפעת סידורי הדפוס הספרדים או דפוס אר"צ ונציא ש"כ שגם הגיע לתימן והשפיע קצת ואכמ"ל), ע"פ מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, ב"ב תשע"א, וכן על פי נוסחאות בכת"י התימנים של סדר התפילה להרמב"ם שהובאו בשנו"ס של פרנקל במקומות שהם שונים מנוסח 'ספר החתום' [ולפעמים רק הם שומרים על מנהג עתיק כגון ב'על הניסים' מוסיפים שם 'ועל החסד' כנוסח פרס ואר"צ, וד"ר משה גברא בדק בעבורי ביותר מ-10 תכלאלים עתיקים ולא מצא לזה זכר. (15) תרגום הערבי של תפילת שמו"ע שהדפיס יוסף קאפח בספרו כתבים ח"א עמ' 491-502, מוך כת"י תימני, שניכר שלא נעשה ע"פ נוסח הרמב"ם (כמו התרגום השני שם) אלא ע"פ נוסח אחר, ובתחילה חשבתי שהוא תימן הקדום לפני שקיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם, (ולכן הבאתיו במהדורא קמא בשם תימן הקדום) אמנם העיר לי מו"ר הגר"י רצאבי שליט"א שיתכן שתרגום זה לא נערך בתימן אלא הגיע מבבל וכדומה. עכ"ד. ואכן מסתבר כן כי בינתיים לא מצאתי שום הקבלה בין הנוסחים שבתרגום זה לשרידים שבתכלאלים הקדומים; (16) קטעי הגניזה - ע"פ ספרו של מכובדי אורי ארליך 'תפילת העמידה של ימות החול',

⁴²⁸ שם כתבתי שיש בידינו (מלבד הגניזה הקהירית) 11 נוסחאות בבליות, וכאן הוספתי ארבע נוסחאות חדשות: אר"צ ב, תימן הקדום, תרגום הערבי, ומרוקו.

⁴²⁹ א' ארליך, 'לחקר נוסח התפילה בסידור רס"ג', פעמים 121 (תש"ע), עמ' 67-99.

⁴³⁰ א' ארליך, 'נוסח תפילת שמונה עשרה בסידור רשב"ג ושאלת מוצאו של החיבור', כנישתא ד (תש"ע), עמ' ט-כו.

⁴³¹ כת"י קורפו: פריס 616 משנת רפ"ט או רפ"ז; פריס 596; פרמה 1782 משנת רמ"ה. כת"י קנדיא: לונדון 9150 ס' 6586; פריס כי"ח A58H; וטיקן 320 (אך יש בו הרבה השפעות מספרד); ירושלים 3318.8; כת"י פרטי שצילמו נמצא אצל ר"י סץ (לשעבר סמינר ברסלו 8).

⁴³² כבר הרגיש בזה באופן חלקי ארליך שם עמ' 35 הע' 25.

ירושלים תשע"ג. חשוב לציין שאני מציין רק לקטעים האנונימיים ולא לקטעי סידור רס"ג רשב"נ ספרד צפון אפריקה צרפת רומניא אר"צ ב ותימן. 17) נוסח א"י מן הגניזה – ע"פ ספרו של ארליך הנ"ל.

1. ברכת אבות

"מלך רם מושל על כל". על תוספת זו הייחודית למנהג פרס [ועיין בנספח שנמצאת גם בקטע גניזה הפרסי השונה מאד בשאר הדברים מפרס], ראה נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב (להלן: וידר), ירושלים תשנ"ח, עמ' 76-77, שמשער שנוסח זה נועד במקורו להחליף את הביטוי "אל עליון קונה שמים וארץ" שהיה עליו התנגדות בבבל עקב עמי ארצות שפירשו כינוי זה כמתייחס לאברהם אבינו הנזכר בברכה זו. אולם במנהג פרס הוא נקלט כתוספת לנוסח "אל עליון".

בעד נוסח אחד שהבאתי בהערות: 'אל עליון וזוכר' וחסר כל הביניים. ואכן יש 22 קטעי גניזה של"ג כלל 'וקונה הכל' וראה וידר שם, אך אין נוסח בבלי בלא גומל חסדים טובים (מלבד קטע גניזה ריז), ואם כן אפשר שאין כאן אלא השמטה בט"ס.

"זוכר חסדי אבות". בלי וא"ו החיבור, רווח למדי בגניזה וכ"ה בסידור רס"ג ותימן (דלא כברמב"ם), בכל שאר המנהגים "וזוכר".

"ומרחם על בניהם". תוספת זו נועדה כנראה לגשר על הפער בין "אבות" ל"בני בניהם", ונמצאת גם בנוסח תימן הקדמון שלפני הרמב"ם, כמו שרואים בהרבה תכלאלים⁴³³ הן קדומים הן מאוחרים הגורסים תיבות אלו אף שאין ברמב"ם (ולא בספרד ולא באר"צ). ויש לציין שמקצת מתפללי תימן (בעיקר מהשאמי) אומרים אותן עד היום הזה. יתכן עוד שתוספת זו באה לתקן כאן את הסתירה שברוב הנוסחים 'זוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם' למען שמו באהבה' ונמצא סתירה אם הגאולה תבוא בזכות האבות או משום 'למען שמו' [ובאמת 'למען שמו באהבה' היא תוספת מאוחרת ואינה בנוסח רס"ג והרמב"ם ועוד, אך ישנה בפרס ותימן הקדום עיין להלן] ולכן הוצרכו להוסיף "ומרחם על בניהם" ולפי"ז זכות האבות מגינה על הבנים בזמן הגלות ואילו הגאולה היא רק למען שמו.

"לבני בניהם \ לזרעם אחריהם \ לבני בניהם ולזרעם אחריהם". שלוש נוסחאות אלו נמצאות גם במנהג אר"צ. הנוסח "לזרעם אחריהם" נמצא ב-3 קטעי גניזה בבליים (רסח תפו רעא)⁴³⁴, בכל שאר המנהגים: "לבני בניהם". נמצא שהנוסחה הכפולה "לבני בניהם ולזרעם אחריהם", נמצאת מלבד בחלק ממנהג פרס רק בחלק מנוסחי אר"צ, ובשניהם היו נפוצים שתי הגירסאות האחרות, ולכן נראה ברור שהנוסחה הכפולה אינה נוסחה בפנ"ע, כי באמת זה כפל לשון, אלא היא צירוף של שני הנוסחאות הקיימות. וכבר כתב וידר (עמ' 70): "כלל זה נקוט בידך: כל מקום שאתה מוצא שתי נוסחאות שונות מתחרות זו בזו, לא יימלט שלא תמצא תרכובת של שניהם במקום מן המקומות".

הנוסח המקורי היה כנראה "לבני בניהם", וכמו שהוא בסידור רס"ג ורוב מוחלט של נוסחאות בבלי, וההחלפה "לזרעם אחריהם" כנראה נועדה 'לתקן' את הנוסח, כנראה כדי שלא יובן שרק לנכדי האבות ממש תבוא הגאולה. וע"ע בתוס' יבמות מח"ב, ו"ל דבת בנו של עגלון לאו דוקא אלא לומר דמזרעו היתה". כך נראה לי להציע, ומי שימצא פתרון מרווח יותר תבוא עליו ברכה.

"למען שמו באהבה". תיבות אלו חסרות בחלק מעדי הנוסח וכן אין ברס"ג רמב"ם וביותר מ-80 קטעי גניזה. בנוסח רשב"נ: "למען שמו". בכל שאר המנהגים (כולל נוסח תימן הקדום)⁴³⁵: "למען שמו באהבה".

הרעיון שהגאולה מגיעה "למען שמו" לקוח מברכת הגאולה, ששם בכל נוסחאות א"י ובבל (מלבד: רמב"ם⁴³⁶, וחלק מקנדיא): "וגאלנו למען שמך". בנוסחי פרס ואר"צ הוסיפו תיבות "למען שמך" בעוד ברכות, כגון בברכת השנים (בנוסחי פרס ואר"צ ואר"צ ב'), קיבוץ גלויות (בחלק מנוסחי אר"צ), ברכת ירושלים (קטע נב של סידור רס"ג), עבודה (חלק מפרס), שלום (אר"צ ואר"צ ב.).

⁴³³ ראה: מ' גברא, עמ' 267.

⁴³⁴ וכן בשריד מתרגום ערבי של ברכות העמידה (ראה: וידר, עמ' 69, הע' 14).

⁴³⁵ ראה גברא שם.

⁴³⁶ וכנראה משום שסבר שסותר לברכת אבות ששם נאמר שהגאולה היא בזכות האבות.

בסמוך לחתימה יש במנהג פרס כמה מנהגים: "מלך רחמן [עוזר] מושיע ומגן" (ש), "מלך רחמן אל חי גואל עוזר סומך ומושיע ומגן" (ב ט). ועוד. הגירסא הבסיסית היא 'מלך מושיע ומגן' ונמצאת (עם הוספות) בכל המנהגים⁴³⁷ וכצורה זו מופיעה ברס"ג ורוב קטעי הגניזה⁴³⁸. הגירסא השניה נמצאת ברמב"ם (ומשם לתימן) וב-14 קטעי גניזה. הגירסא השלישית נמצאת ברומניא (בלי תיבת "סומך" שהיא יחודית לפרס). אך באשכנז, ספרד, פרובנס, קטלוניה וחלק מצפ"א וקצת קטעי גניזה: "מלך עוזר ומושיע ומגן". ברומא וקטע גניזה אחד (תיג): "מלך גואל עוזר ומושיע ומגן". ברשב"ג ושלושה קטעי גניזה: "מלך רחמן עוזר ומושיע ומגן". באר"צ ואר"צ ב: "מלך רחמן [אל] חי עוזר ומושיע ומגן". בחלק מצפ"א: "מלך [רחמן] חי [גואל] עוזר ומושיע ומגן". בחלק מצרפת 'מלך אל חי עוזר ומושיע ומגן'. בגניזה יש עוד כמה צירופים: "מלך רחמן חי עוזר ומושיע ומגן" (מצרים הארוך, 20 קטעים, וכקצת אר"צ); "מלך רחמן חי ומושיע ומגן" (קטע אחד - תא); "מלך חי עוזר ומושיע ומגן" (8 קטעים, וכקצת מצפ"א).

2. ברכת גבורות

"ורב להושיע". בוא"ו החיבור. כ"ה בתימן הקדום⁴³⁹ ובהרבה קטעי גניזה. בכל שאר המנהגים: "רב בלא וא"ו החיבור.

"[סומך נופלים רופא חולים \ רופא חולים \ רופא חולים]". הנוסח "רופא חולים וסומך נופלים" כ"ה ברס"ג רשב"ג רמב"ם (ומשם לתימן) אר"צ והרבה קטעי גניזה. הנוסח "רופא חולים" בלי "סומך נופלים" כ"ה גם ב-5 קטעי גניזה. בקצת קטעי גניזה חסר "רופא חולים". בכל שאר המנהגים: "סומך נופלים ורופא חולים".

"[ועוזר דלים]". כ"ה גם בנוסח אר"צ ותימן הקדום⁴⁴⁰ וחלק מאר"צ ב וחלק מצפ"א וחלק מנוסח מצרים הארוך ובגליון קטע גניזה אחד (נא).

"ומשען לאבינונים". כ"ה הוא גם בנוסח אר"צ ואר"צ ב וחלק מצפ"א הקדום ומרוקו ורומניא והרבה קטעי גניזה.

יש לציין שאין כאן תוספת "וזוקף כפופים" הנמצא בגליון קטע גניזה נא, וכן אין כאן תוספת "ומחזיר נשמות לפגרים מתים" שיש בחלק מצפ"א ו-17 קטעי גניזה.

"אדיר נצח". כ"ה גם באר"צ ואר"צ ב וחלק מרומניא ובחלק מנוסח מצרים הארוך, ותימן הישן⁴⁴¹.

"בעל הגבורות". בה"א הידיעה. כ"ה גם באר"צ ואר"צ ב ורומניא ותימן הקדום וחלק מצפ"א ו-25 קטעי גניזה. בכל שאר המנהגים: "בעל גבורות".

"[מלך] ממית ומחיה". תוספת 'מלך' ישנה ברוב המנהגים, ואינה ברס"ג רשב"ג רמב"ם וחלק מקטעי הגניזה.

⁴³⁷ חוץ ממנהג ספרד הישן לימים נוראים [וכמותו בקטע אחד של רסג השייך לעמ' רכ הובא אצל גרינברג רס"ג עמ' 110, ודלא ככת"י א ועדות אבודרהם. וכן גם בקטע גניזה של עיבוד סדור רס"ג בשנו"ס עמ' ריט. ובקטע גניזה בבל, Or. 5557A, 15: "למענך אל חי עוזר ומגן" וכן במחזור מנהג צפון אפריקה (לוב וג'רבא) - כת"י בהמ"ל 4607 o' 25510, "למענך אלהים חיים אל חי גואל עוזר ומושיע". [שחותמים "למענך אלהים חיים אל חי ומגן" בלי "מושיע" ("מלך" הם מדלגים כי כבר אמרו מלך בתוך "זוכרינו לחיים מלך", וכן מדלגים באיטליה ורומניא ועוד וכע"ז בסדור פרובנס מאה י"ג פריס 636 בכל תפלות ימים נוראים [כולל עמ' 60 שנכתב אולי ע"י סופר אחר שכתב פעם שניה ערבית כיפור אך בעמ' 70 שגם נכתב ע"י הסופר השני "למענך אל חי מלך עוזר ומושיע ומגן" וכן שם בדף 86 שנראה בכתיבת הסופר הראשון] "למענך אל חי ומושיע ומגן" ובדף 48 נוסף שם בכתיבה מאוחרת 'עוזר' ויש להסתפק אם תיבות 'אל חי' הם חלק מנוסח הקבע כמו שמצאנו בנוסח פרס ועוד או שהם סיום זכרנו לחיים והם פשרה בין שני הנוסחאות 'למענך אל חי' [כגון ברומא ורומניא] ו'למענך אלהים חיים' וכן הבינו הספרדים המאוחרים ולכן גרסו "למענך אלהים חיים אל חי מלך עוזר ומושיע ומגן" וכן בתימן היום בעקבות הספרדים.
⁴³⁸ וראה: וידר, עמ' 69 הע' 15, שנוסח זה נמצא גם בכת"י אירופאיים כגון כת"י פריס 632 דף 24א. אולם כת"י זה הוא סדור מנהג צרפת, והסופרים הצרפתיים אינם מצטיינים בדיוק ולעיתים קרובות מדלגים מילה או שתיים, ובכת"י זה עצמו גורס "ולירושלים עירך ברחמים תשכון בתוכה" במקום "תשוב ותשכון".
⁴³⁹ כאשר ראיתי באיזה תכלאל, וגברא לא הביא שינוי קטן. וכן ראיתי ב'סדור הרמב"ם' עמ' נב שבקצת כת"י תימניים איתא 'ורב' וכן נראה שהיה ברמב"ם בספר 'החתום' ותוקן כלפנינו. עכ"ד.
⁴⁴⁰ ראה: גברא [לעיל הע' 1], עמ' 275.
⁴⁴¹ כת"י תימני אחד של הרמב"ם שהובא בשנו"ס של מהדורת שבתי פרנקל, ושם חסר 'נצח'.

"מלך ממית ומחיה מוריד ומעלה". מבוסס על הפסוק (שמואל ב,י): "ד' ממית ומחיה מוריד שאל ויעל".

בכל עדי הנוסח חסר: **"ומצמיח [לנו] ישועה [בקרוב] [ואין דומה לך]"**. וכן ליתא ברס"ג רשב"נ רמב"ם אר"צ ואר"צ ב ורוב קטעי הגניזה.

"מלך מחיה הכל ברחמים". כ"ה בקטע גניזה אחד של סידור רס"ג (קנו), (התוספת 'רבים' בעד נוסח אחד הוא מאשגרה שבתחילת הברכה: "מחיה מתים ברחמים רבים"). וכע"ז בקטע אחד (קכט): "מלך מחיה הכל **בחסד**". וכע"ז ב-24 קטעי גניזה: "מלך מחיה הכל **בטל**" (בקטע אחד מתוכם: "בגשם", כנוסח לחורף, וכמפורש בסידור רס"ג דלהלן). ונזכרת הוספה זו בסידור רס"ג (עמ' כב) כהוספה שאין לה עיקר, אך אם אמרוה אינה מזיקה.

"ונאמן אתה **הוא מלכנו** להחיות". כ"ה גם באר"צ (ובחלק מעדי הנוסח חסר "הוא") ואר"צ ב. בקטע גניזה אחד של מצרים הארוך (תקד) ובנוסח תימן הקדום⁴⁴²: "ונאמן אתה **הוא** להחיות". בכל שאר המנהגים: "ונאמן אתה להחיות".

3. ברכת הקדושה

"שמך קדוש". בלא וא"ו החיבור. כ"ה ב-4 קטעי גניזה שאין בהם עוד תוארים, ובנוסח פרס ודאי נכון נוסח זה כיון שמוסיפים עוד תוארים ובאחרון שבהם יש וא"ו החיבור.

"וזכרך קדוש". כ"ה גם בנוסח מצרים הארוך וחלק מאר"צ ואר"צ ב והרבה קטעי גניזה ובתרגום הערבי. ואפשר שנוסף באשגרה מההקדמה לברכת המזון בעבר שברוב המנהגים: "ברוך משביע לרעבים ברוך **הוא** וברוך **שמו** וברוך **זכרו** לעולמי עד". והמנהג הפרסי להוסיף: "וכסאך קדוש" נוצר בעקבות נוסח ברכת 'אמת ויציב': "**הוא** קיים **ושמו** קיים **וכסאו** נכון". וכע"ז בתרגום הערבי: "ומשכן כבודך קדוש".

"ומשרתיך קדושים". כ"ה גם בנוסח מצרים הארוך (ורק בו יש גם 'וזכרך' וגם 'ומשרתיך', ושאר קטעי הגניזה גורסים או זה או זה) ואר"צ ב וחלק מאר"צ וחלק מצפ"א וחלק מקנדיא והרבה קטעי גניזה. ובשלושה קטעי גניזה: "ומשרתיך אומרים [לך] קדוש", וכע"ז בתרגום הערבי. וכע"ז בחלק מנוסח א": "ולך יאמרו קדושים קדוש".

"בכל יום תמיד". כ"ה גם בנוסח אר"צ ואר"צ ב וחלק מצפ"א וחלק מקנדיא, וכן אומרים בקדושת מוסף לשבת בנוסחי ספרד ואשכנז (ולא בדקתי שאר נוסחאות) ובברכת 'לעולם יהא אדם': "בכל יום תמיד אומרים פעמים באהבה", וכן הוא בברכת יוצר: "המחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית", וכ"ה בברכת מעין שבע לליל שבת: "ונודה לשמו בכל יום תמיד".

הנוסחים שאחר הקדושה פותחים כולם בתיבות "לדור ודור", כי הם חלק משרשור הקדושה שמתחיל כל קטע בתיבה המסיימת הקטע הקודם. וכ"ה בנוסחי רס"ג רשב"נ ורמב"ם אשכנז ואר"צ ואר"צ ב, שנוסח הש"ץ פותח בתיבות "לדור ודור" ונוסח היחיד פותח ב"אתה קדוש". ויש נוסחאות שבהן גם היחיד פותח ב"לדור ודור", והם נוסחי רומא רומניא פרובנס - קטלונאי חלק מצפ"א וקצת קטעי גניזה. ורק בנוסח ספרד גם הש"ץ אומר אתה קדוש.

4. ברכת הדעת

"וחננו מאתך ד' אלוהינו". כ"ה גם בחלק מנוסחי אר"צ.

"וחכמה". תיבה זו מופיעה בנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך ('דעה ובינה וחכמה והשכל') ורומניא ('חכמה דעה ובינה והשכל') ובחלק מנוסחי צפ"א ופרובנס - קטלונאי ('דעה וחכמה ובינה והשכל').

⁴⁴² גברא שם, וכת"י התימנים של הרמב"ם בשנו"ס פרנקל.

"ומענה לשון". כ"ה גם בחלק מצפ"א ומצרים הארוך, וכ"ה בנוסח רס"ג (עמ' קכד) וחלק מרע"ג (מהדורת גולדשמידט, עמ' פא) ואר"צ למוצ"ש.

"כי אל דעות אתה". כ"ה בנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך וקורפו.

הנוסח למוצ"ש פותח "אתה חוננתנו" **במקום** "אתה חונן" וכן בצפ"א ובסידור אשכנז, כ"י פריס 644, ה' אלפים כד, עמ' 10, **במקום** אתה חונן אומר אתה חוננתנו וכו', וכע"ז בכת"י פריס 590 סדור כמנהג פרובנס מיוחס לספרד, עמ' 103, וכן בסדור ארגוניה מאה 14-15 מיוחס לקטלונה, כת"י פרמא 1738 ס' 12964, עמ' 259, וכ"ה במנהג ספרד הישן (כעדות הב"י או"ח סימן רצד, ועיי"ש באחרונים שהאריכו בזה⁴⁴³, וכן משמע קצת מסדור נאפולי ר"נ עמ' 279, ושם "מדע והשכל בתורתך", וכן משמע בסדור פריס 591 מאה י"ג, ושם "מדע והשכל בתורתך ותלמדנו לעשות חוקי רצונך" כעין אשכנז ופרובנס וצפ"א). וכן עיקר ודלא כונציא רפ"ד עמ' קט ואכמ"ל. (וברס"ג רשב"ן רמב"ם ואר"צ אין כלל הפתיחה "אתה חוננתנו" וכ"ה באבודרהם ובכת"י מהמאה י"ד-ט"ו בהמ"ל 4674 סה"ל 25577 עמ' 120).

"כשם שהבדלתנו וכו'". כע"ז בנוסח רס"ג וספרד (ושם הסיום אינו על חטאים אלא על פורעניות) ורומניא ואיטליה ואר"צ (אוקספורד עמ' 60 בסריקתם, בגליון), אבל באשכנז ורמב"ם וצפ"א ופרובנס נוסח אחר ולא בדקתי שאר נוסחאות.

"מגויי הארץ וממשפחות הארצות". זה מקביל לקטע בעלינו לשבח "שלא עשנו כגויי הארץ/הארצות ולא שמנו כמשפחות הארצות/האדמה" ובפרס כת"י ט שם תיבת "הארצות" מטוטשת מאד אבל בהתחלה שם ודאי גרס "הארץ", וברס"ג "הארץ" ו"הארצות" הן בעלינו לשבח והן כאן בהבדלה, וברומניא בעלינו לשבח (במוסף ר"ה ובקרבנות לשחרית) "מגויי הארץ" ו"ממשפחות הארצות" אבל כאן "מכל גויי הארצות וממשפחות האדמה", וברוב המנהגים בעלינו לשבח "שלא עשנו כגויי הארצות ולא שמנו כמשפחות האדמה" וכן בספרד ואיטליה ואר"צ שם וכאן במוצ"ש [אלא שבמוצ"ש בכל הספרדים הנ"ל **"מעמי הארצות"**]. ונוסח כת"י ס "מכל משפחות הארצות ומכל גויי הארץ" אין לו חבר בעלינו לשבח.

5. ברכת התשובה

"ודבקנו במצותיך". כ"ה בנוסחי רומא (ומשם לדפוסי הרמב"ם) ורומניא וחלק מצרפת ובקטע גניזה אחד (סו) ובגליון קטע הגניזה נא. ובקטע גניזה אחד (צט): "ודבקנו מלכנו לעבודתך", וכנראה גרס כנ"ל ונשמטו תיבות "במצותיך וקרבנו" בט"ס.

"רצויה". כ"ה בנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך וחלק מקנדיא (ובשניהם: "רצויה שלימה") והרבה קטעי גניזה. (ובקטע גניזה אחד: 'רצויה' במקום 'שלימה').

6. ברכת הסליחה

"ומחול לנו". כ"ה בוא"ו החיבור בקצת קטעי גניזה ובנוסח צפ"א.

"מחה והעבר פשעינו מנגד עיניך". כ"כ גם בנוסח אר"צ ב ומצרים הארוך, ובשניהם גם: "כי רבים רחמיך". ומקור נוסח זה הוא נוסח א", אולם מאחר שהוא נמצא בשלושה נוסחים בבליים שונים יש להניח שזו השפעה קדומה שחדרה לבבל עצמה. וכן נמצא נוסח זה בבבל בתפילת "אבינו מלכנו" (בנוסחי ספרד ואשכנז, ולא בדקתי שאר נוסחאות). ושוב בינתי שנוסח זה שאוב מהברכה האמצעית של תפילת יוה"כ אלא ששם אין "כי רבים רחמיך".

"כי אל טוב (ומטיב) וסלח אתה". כ"ה (בלא "ומטיב") בנוסחי ספרד רומא ורומניא אר"צ אר"צ ב רמב"ם רשב"ן ורוב קטעי הגניזה (שגורסים תוספת זו). ב-4 קטעי גניזה: "כי טוב וסלח אתה". בנוסח אשכנז: "כי מוחל וסולח אתה". ובחלק מנוסחי פרובנס: "כי קל מלך טוב וסלח אתה" (ובנוסחי צרפת: "כי קל מלך

⁴⁴³ ויש לשים לב שהסבר הב"ח לכפילות לא א"ש לנוסח הספרדים.

מוחל וסולח אתה", והוא הרכבה של נוסח אשכנז עם נוסח פרובנס). בנוסח צ"א: "כי אתה ה' טוב וסלח [ורב חסד לכל קוראיו]", וברוב קטעי הגניזה ובנוסח רס"ג חסר לגמרי הנימוק.

"חנן ומרבה לסלוח". כ"ה בוא"ו החיבור בנוסח רס"ג רשב"נ רמב"ם אר"צ אר"צ ב ומצרים הארוך ורוב קטעי הגניזה. בשאר המנהגים (אשכנז, ספרד, רומא, רומניא, פרובנס - קטלוגיה וקצת קטעי גניזה): "המרבה".

7. ברכת הגאולה

"ראה נא". תוספת 'נא' ישנה בנוסחי פרובנס - קטלוגיה (ומשם לצרפת), אר"צ ב רומא רומניא וחלק מספרד ו-5 קטעי גניזה ונוסח מצרים הארוך.

"ד' אלוקינו". כ"ה בנוסח רומניא.

"ורביה את ריבנו". כ"ה בתוספת "את" בחלק מנוסח רומניא (וכן שם: "ודון את דיננו").

"ודון דיננו". תוספת זו ישנה בנוסחי אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך (ושם "ודין" ביו"ד) ורומניא (ואולי משם לחלק מדפוס הרמב"ם) וחלק מצפ"א וכעשרה קטעי גניזה. והיא נוספה ע"פ הברכה שלאחר קריאת מגילת אסתר: "הרב את ריבנו והדן את דיננו" וכן ב"על הניסים" לפורים: "רבת את ריבם דנת את דינם".

"וקנא קנאתינו". תוספת זו ישנה בנוסחי רשב"נ אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך.

"וגאלינו מהרה". בכת"י ט חסרה "מהרה", אבל בכל קטעי הגניזה ישנה וגם בנוסח א"י וכל שאר נוסחאות בבל. ורק בנוסח ספרד (ומשם לרמב"ם וקטלוגיה) וחלק מקנדיא במקום "וגאלינו מהרה": "ומהר לגאלינו", וזה רומז שתיבה זו נוספה מאוחר יותר, כי אין טעם לשנות ולומר "ומהר לגאלינו" במקום "וגאלינו מהרה".

"כי מעולם אתה הוא גאלינו ומושעינו". כ"ה בנוסחי אר"צ ואר"צ ב, וכע"ז בשלושה קטעי גניזה (ובהם ליתא "ומושעינו"), וקרוב לזה ב-7 קטעי גניזה ובחלק מצפ"א: "כי גואל מעולם נקראת". ובשאר נוסחאות: "כי גואל [נ]חזק אתה", ובנוסח רס"ג והרבה קטעי גניזה אין כלל את הנימוק.

8. ברכת הרפואה

"רפאנו ד' אלוקינו". תוספת "אלוקינו" נמצאת בנוסחי רשב"נ אר"צ אר"צ ב צרפת רומניא חלק מספרד וחלק מצפ"א ו-18 קטעי גניזה וכן בנוסח א"י.

"הושיענו ונושעה". תיבות אלו נמצאות בכל נוסחות בבל (כולל רס"ג) פרט לכ-38 קטעי גניזה.

במנהגים המערביים (אשכנז, ספרד, פרובנס-קטלוגיה, רומא רומניא וצפ"א) נוסף ע"פ הפסוק: **"כי תהלתנו אתה"**. וכ"ה בשלושה קטעי גניזה (צו קה קנב), ואינו בנוסח אר"צ אר"צ ב ומצרים הארוך רמב"ם רס"ג ורשב"נ ורוב קטעי הגניזה.

"שלימה תמימה". כ"ה בנוסח אר"צ ב (ושם: "תמימה שלימה") וחלק מנוסחי מצרים הארוך.

"לכל מכותינו לחיים ולשלום". תוספת "לחיים ולשלום" נמצאת בנוסח אר"צ ב וחלק ממצרים הארוך וחלק מרומניא, ותוספת "לחיים" נמצאת גם בנוסח רס"ג רשב"נ אר"צ והרבה קטעי גניזה.

"כי אל מלך רופא". תוספת "מלך" נמצאת בנוסחי אשכנז (וצרפת) פרובנס - קטלוגיה וחלק מרומניא.

"רופא ורחמן אתה". כ"ה בנוסח רס"ג ורוב קטעי הגניזה (וברמב"ם ו?? גניזה 'רופא רחמן'), אולם בספרד רומניא אשכנז רומא ומצרים הארוך ו-5?? קטעי גניזה: "רופא רחמן ונאמן". ובנוסח רשב"נ פרובנס - קטלוגיה צפ"א וששה קטעי גניזה: "רופא נאמן ורחמן". ובנוסח אר"צ: "רופא חיים אתה".

ובאר"צ ב וקטע אחד (מתוך חמשה) ממצרים הארוך: "רופא חנם ונאמן". בכת"י קטלוני של הרמב"ם [=כ"ס"א] 'חנם ורחמן'⁴⁴⁴.

9. ברכת השנים

נוסח הקיץ

"הבאה עלינו לטובה". כ"ה מנהג פרובנס - קטלוניה וברומניא.

"ושבעינו מטובה". כ"ה ברשב"נ ואר"צ ב וחלק מאר"צ. ואילו ברמב"ם ספרד אשכנז וחלק מאר"צ: "ושבעינו מטובך". ועיין בשו"ת הרא"ש כלל ד סימן כ שהנכון לומר "מטובך". ובכל הנ"ל מופיע: "ושבעינו מטובה / מטובך" רק בנוסח החורף, ורק ברשב"נ ובנוסח מצרים הארוך נמצא נוסח זה בקיץ וכ"ה בעוד קטע גניזה אחד (צג).

"ותי אחריתה [ברכה]". תיבת "ברכה" כ"ה בחלק מספרד.

"וברכה כשנים הטובות". כ"ה בהרבה קטעי גניזה.

"ותן ברכה והצלחה בכל מעשה ידינו". כ"ה בכמה קטעי גניזה ובנוסח צפ"א ואר"צ ב ורומניא. ותיבת "הצלחה" יש רק בצפ"א ורומניא וקטע גניזה אחד (צג) ואר"צ ב. ושם וברומניא נוסף: "והרוחה".

"למען שמך". כ"ה באר"צ ואר"צ ב ובשניהם אחר "וברכה עלינו כברכת השנים הטובות המברכות".

נוסח החורף

"על פני האדמה למען שמך". כ"ה בתוספת "למען שמך" בשלושה קטעי גניזה (קכב קצח רסא) ובנוסח אר"צ ואר"צ ב.

"את כל העולם". כ"ה בתוספת "כל" בקטע גניזה אחד (מב).

"מברכות טובך". כ"ה בהרבה מאוד קטעי גניזה ובנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך ורומניא. ובנוסח ספרד: "מטובך".

"ורוה [את] פני תבל". כ"ה בתוספת "את" בנוסח אר"צ.

"וחוס ורחם וחמול על כל פירותיה" משפט זה מופיע (בשינויים) בספרד פרובנס אר"צ ואר"צ ב והרבה קטעי גניזה.

"והצליח לנו בכל דרכינו". נוסח זה אין לו חבר, אך דומה לו בהרבה קטעי גניזה ועוד נוסחאות: "ותן ברכה והצלחה בכל מעשה ידינו".

10. ברכת קיבוץ גלויות

על ברכה זו עיין מאמרי 'גלגולה של ברכת קיבוץ גלויות' (טרם נדפס).

11. ברכת המשפט

"והשיבה". בוא"ו. כ"ה ב-5 קטעי גניזה, והוא ע"פ לשון הפסוק (ישעיה א כו): "ואשיבה שפטיך כבראשונה".

"ואל נא תרשיענו בדין". כ"ה בכמה קטעי גניזה ובנוסח פרובנס ורומניא (ובחלק מרומניא "תחייבנו"), ובכולם (חוץ מרומניא) חסר "נא", ובחלקם חסר גם "בדין".

⁴⁴⁴ ומצינו בכתב יד זה עוד נוסח מזרחי 'את צמח דוד עתה מהרה'

12. ברכת המינים

"למשומדים". כ"ה פתיחת הברכה בכל המנהגים שלא שלטה בהם הצנזורה, מלבד מנהג אר"צ הפותח "למינים" ומלבד נוסח צפ"א שחסר בו כל המשפט "למשומדים אל תהי תקוה". בנוסח רומא פותח "ולמינים" או "ולמלשינים" וחסר "למשומדים", ואולי הוא צנזורה קדומה שם.

"ולמינים". ברוב ככל הנוסחאות נמצא "מינים" באמצע הברכה ("וכל המינים כרגע יאבדו") וכאן נמצא רק בפתיחה, וכן הוא בחלק מנוסחי רומא (כנראה מטעמי צנזורה כאשר ביארתי בחצי גיבורים י עמ' ??) ואר"צ.

"ולזדים ולכופרים ולרשעים". "זידים" נזכר באמצע הברכה בנוסח אר"צ ואר"צ ב. "כופרים" נזכר באמצע הברכה בנוסח רומניא ובחלק מנוסחי מצרים הארוך. "רשעים" נזכר באמצע הברכה בנוסח אר"צ ב.

"אל תהי [להם] תקוה". תיבת "להם" נמצאת בגליון קטע הגניזה נא, ובנוסח רומניא ובחלק קטן מספרד.

"תעקר ותשבר [ותכניע]". כ"ה בתוספת "ותכניע" ב-2 קטעי גניזה ובנוסח מצרים הארוך ובנוסח ספרד אשכנז רומא רומניא ופרובנס.

"ותאביד". כ"ה בחלק מנוסחי מצרים הארוך.

"ושבור עול הגויים מעל צוארינו". כ"ה בנוסח מצרים הארוך ואר"צ ובחלק מנוסח אר"צ ב וב-8 קטעי גניזה.

"וצוריהם". כ"ה בנוסח רשב"נ צפ"א ומצרים הארוך ובחלק מנוסח אר"צ ובהרבה קטעי גניזה.

"במהרה יכרתו". "במהרה" בבי"ת. כ"ה בכמה קטעי גניזה.

"ישמדו ויאבדו". "ישמדו" נוסף גם בקטע גניזה אחד (קפט) ובנוסח מצרים הארוך וצפ"א ואר"צ. "ויאבדו" נוסף גם בנוסח מצרים הארוך.

"וכל אויבינו". ולא "וכל אויבי עמך [ישראל]", כ"ה בנוסח ספרד. ובקטע אחד של מצרים הארוך: "וכל אויבינו ואויבי עמך ישראל".

"ואל תתן תקומה לכל אויבי נפשינו". כ"ה בנוסח מצרים הארוך ואר"צ ואר"צ ב (ושם: "תקומה לכל אויבי אחרית נפשינו", וט"ס הוא וצ"ל: "תקומה ואחרית לכל אויבי נפשינו" וכנוסח אר"צ).

"שובר אויבים / רשעים". הנוסח "רשעים" כ"ה ברס"ג רשב"נ ורמב"ם מהדו"ק וחלק מרומניא והרבה קטעי גניזה. "אויבים" כ"ה ברמב"ם מהדו"ב אר"צ אר"צ ב ספרד אשכנז רומא ופרובנס וחלק מרומניא. בחלק ממצרים הארוך: "אויבים ורשעים" (בנוסח א"י אין כלל "שובר..." אלא חותמים: "בא"י מכניע זדים").

13. ברכת הצדיקים

"ועל שארית עמך ישראל". כ"ה בנוסח ספרד המאוחר ורמב"ם ובקטע גניזה אחד (קצא). בנוסח אשכנז: "ועל זקני עמך ישראל, וכע"ז בחלק מנוסח א"י. בנוסח רשב"נ רומא וצפ"א ומצרים הארוך וחלק מפרובנס ושבעה קטעי גניזה: "ועל פליטת עמך ישראל".

"יהמו נא". תיבת "נא" נמצאת במנהג ספרד אשכנז פרובנס וחלק מרומא וחלק מצפ"א ושני קטעי גניזה (ריט קלב).

"ותן שכר טוב לצדיקים עושי רצונך". קרוב לזה נמצא בנוסח א"י: "ותן לנו [ולהם] שכר טוב עם עושי רצונך". וכע"ז בנוסח אר"צ: "ותן שכר טוב לכל הבוטחים בשמך באמת ושים חלקנו עם הצדיקים עושי רצונך". ובקטע גניזה אחד (קסד): "ושים חלקנו עם הצדיקים ועם עושי רצונך".

"ולא נכלם". כ"ה בנוסח אר"צ ובקטע גניזה אחד (קמו).

"ולא נבוש בעולם הזה ולא נכלם לחיי העולם הבא" השווה מדרש תהלים (בובר) מזמור עא "אמר דוד דינו שנתביישנו בעולם הזה, ולא נבוש לעולם הבא".

"כי בשמך". כ"ה בנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך ורומניא ובחלק מפרובנס. בנוסח ספרד אשכנז ורומא: "כי בך".

"הגדול והקדוש בטחנו". כ"ה בנוסח אר"צ ומצרים הארוך ושלושה קטעי גניזה (פה קפז רמט). בשאר נוסחאות ליתא "והקדוש". בקטע גניזה אחד (רי): "כי בשמך הקדוש".

"ובחסדך נשענו". בשאר נוסחאות: "ועל חסדך נשענו".

14. ברכת ירושלים

נוסח א' פותח "רחם" וכו' ודומה לברכה השלישית בברכת המזון. וכו"ה בנוסח א"י רס"ג רשב"נ מצרים הארוך אר"צ ב ורוב מוחלט של קטעי הגניזה (כ-50 לעומת 12) ובתרגום הערבי.

"[רחמנו] רחם" לכפל לשון זה אין מקבילה בנוסחי העמידה, אבל כ"ה גם בנוסח אר"צ (ונציה רפ"ז עמ' קפה) בברכת המזון, וכו"ה שם בכת"י הפרסי ט' עמ' 214 [וצריך לבדוק באר"צ ב עמ' 163 ואינו בידי כעת].

"ועל הבית הגדול וקדוש". כ"ה בחלק מנוסח מצרים הארוך ובקטע גניזה אחד (ריט).

"בבנין עולם". כ"ה בקטע גניזה אחד (כה) ובנוסח אר"צ אר"צ ב ובחלק מנוסח מצרים הארוך. בשאר הנוסחאות: "בנין עולם".

"כאשר דברת". כ"ה בנוסח אר"צ ב ובחלק מנוסח מצרים הארוך. וכו"ה בהרבה נוסחאות הפותחות ב"ולירושלים עירך": "ותשכון בתוכה כאשר דברת".

"בונה את ירושלים". כ"ה בתוספת "את" בנוסח רומניא ובקטע גניזה אחד (נה, ושם נוסף: "אלוקי דוד" בהשפעת נוסח א") ובעוד שני קטעים (עט קכד), ובשניהם: **"ברחמינו את ירושלים"**.

נוסח ב' פותח "לירושלים" וכו' וכו"ה בנוסח אשכנז רומא רומניא צפ"א אר"צ ואר"צ ב וחלק מא"י וקצת קטעי גניזה. וכע"ז בנוסח ספרד פרובנס ורמב"ם: "תשכון בתוך ירושלים".

"לירושלים". בנוסח אשכנז וצפ"א וחלק מרומא וחלק מקטעי הגניזה: "ולירושלים". בנוסח א"י רומניא ואר"צ וחלק מרומא: "על ירושלים". ורק בקטע אחד (קנג): "לירושלים". ובכל הנוסחאות נוסף: "עירך" ובחלק מאר"צ נוסף: "עיר קדשך".

"תשוב ברחמיך". בשאר נוסחאות: "ברחמים תשוב", ובחלק מאר"צ ליתא "ברחמים".

15. ברכת דוד

"צמח דוד". בלי "את", כ"ה בשני קטעי גניזה (סד קא).

"עתה / אתה / מהרה". "עתה" ישנו ברס"ג ורשב"נ וברוב קטעי הגניזה. (ובכת"י קטלוגי של הרמב"ם [=כיס"א]⁴⁴⁵ 'עתה מהרה'). "אתה" ישנו בחלק מאר"צ וחלק מצרפת ובקטע גניזה אחד (ובשלושתם **כתוספת** ל"מהרה"). ובכל שאר הנוסחאות: "מהרה". ונראה שהנוסח המקורי הוא "עתה" אלא שכיון שיש הרבה שמחליפים עי"ן באל"ף ונמצאו אומרים "אתה", החליפוהו ב"מהרה".

וקרנו תרים ביו"ד [בכת"י אחד שהובא בהע' 209]. כן בקטע אחד של רשב"ן מתוך שנים (ונשמט ברשימת השנו"ס של רשב"ן ארליך) וכן בעוד קטע גניזה אחד (קנא). וכמדומה גם באר"צ.

⁴⁴⁵ וראה לעיל ליד הע' 444.

"מצמיח לנו קרן ישועה". כ"ה בתוספת "לנו" בחלק מספרד וחלק מאר"צ.

"מצמיח קרן ישועה לעמו ישראל". כ"ה בתוספת "לעמו ישראל" בנוסח רומניא.

16. ברכת שומע תפילה

"אב הרחמן". כ"ה בנוסח ספרד (ובחלקו לאחר "ה' אלוקינו" וכן הגיה האריז"ל) ואר"צ ב וחלק מאר"צ וחלק מפרובנס (ושם נוסף: "ברחמיך הרבים") וחלק מרומניא.

"ושוב". כ"ה בנוסח אר"צ ובארבעה קטעי גניזה (ק קז קסד קסה).

"וחון". כ"ה בחלק ממצרים הארוך.

"וחמול". כ"ה במצרים הארוך וכ-5 קטעי גניזה ובחלק מצפ"א.

"כי אל שומע תפילותינו ותחנונינו אתה". כ"ה בנוסח אשכנז הישן ספרד הישן אר"צ והרבה קטעי גניזה. ואבודרהם כתב שנכון לומר: "תפלות ותחנונים" וכ"ה במנהג פרובנס ורומניא. וברומא: "תפלה ותחנון" וכ"ה בקטע גניזה אחד (10) ובחלק מצפ"א.

"ושמע נאקתינו כאשר שמעת את נאקת אבותינו". כ"ה בנוסח אר"צ ואר"צ ב מצרים הארוך והרבה קטעי גניזה.

"וריקם / ורקים / מלפניך". כ"ה בהרבה קטעי גניזה. ברוב הנוסחאות: "ומלפניך מלכינו ריקם אל תשיבנו". הנוסח "רקים" כ"ה באר"צ ובחלק ממצרים הארוך.

"והעתר לנו מלכנו בתפילתנו". כ"ה בנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך והרבה קטעי גניזה. ובכולם חסר "מלכנו" מלבד אר"צ ושלושה קטעי גניזה.

"טרם נקרא ואתה תענינו". כ"ה בנוסח אר"צ ואר"צ ב.

"עשה למענך ושמע תפילתינו". כ"ה בחלק מאר"צ ב. וכע"ז בנוסח אר"צ: "למענך רצה ושמע תפילתינו".

"כי אב מלא רחמים רבים אתה". כ"ה בנוסח רומא ורומניא והרבה קטעי גניזה.

17. ברכת העבודה

"ולתפילתם / ובתפילתם / ותפלתם". "ולתפילתם" כ"ה בנוסח ספרד צפ"א אר"צ אר"צ ב מצרים הארוך ורמב"ם וששה קטעי גניזה ובחלק מרומניא. "ובתפילתם" כ"ה בנוסח רס"ג רשב"נ אשכנז וחלק מרומא והרבה קטעי גניזה, אלא שבכל אלה חסר גם 'שעה' ולכך אין כאן בעיה לשונית, ורק ברשב"ן (ב-ד עדי נוסח⁴⁴⁶) וחלק מרומא וג' קטעים ממצרים הארוך (מתוך 15) 'ובתפלתם שעה' ככת"י ו' הפרסי כאן, וזה נוגד את כללי הלשון, וזה מוכיח שבמקור לא היה תיבת 'שעה' כמו בהנ"ל וכשהוסיפו 'שעה' לא תיקנו התיבה הקודמת בהתאם⁴⁴⁷. "ותפלתם" כ"ה בקצת קטעי גניזה, אבל כולם ל"ג 'שעה'. בחלק מרומא וחלק מרומניא: "ואל תפלתם שעה". וכאן בפרס בג' עדי נוסח יש גירסא 'ותפלתם שעה' וזה נוגד את כללי הדקדוק המקראי (עיין רש"י שמות ה ט) שפעל 'שעה' אינו נקשר אלא לאות 'ל' או לתיבה 'אל', וראה ירחון יתד המאיר 162 חשון תשע"ו סימן כד ובמכתבים שם, פולמוס הרב יוסף חיים מזרחי ותלמידי הגר"מ מאזוז, ושם הזכיר הרב מזרחי את נוסח פרס כאן כראייה שלא צריכים להקפיד על כך

⁴⁴⁶ שני קטעי גניזה שהביא ארליך (בשלישי חסר 'שעה'), והכת"י המשובח אוקספורד בודלי 262, קטלוג נויבאואר 896 שנעתק בשנת ד' אלפים תתקס"ג מכת"י המחבר, ברצה בר"ח ובערבית לר"ה וברצה לסוכות. והרביעי הוא רשב"ן כת"י אוקספורד בודלי 374, נויבאואר 898, ס' 21857, מאה י"ד, ברצה בסוכות (וה'רצה' האחרים חסרים בכת"י זה).

⁴⁴⁷ ואכן בקטע גניזה אחד של רס"ג (קטע שמספרו רס"ג!) נוסף 'שעה' בניגוד לשאר עדי הנוסח, אך נשאר 'ובתפלתם' על מכונו. וכן בחלק מנוסח צרפת (המורכב מאשכנז ופרובנס) נוסף 'שעה' על פי נוסח פרובנס, אך לא חשו לתקן 'ולתפלתם' ונשארו בנוסח 'ובתפלתם' כנוסח אשכנז.

בלשון התפלה. ואמנם אמת הוא שהפייטנים אין מקפידים על כלל בזה (עיין בירחון שם), אך כאן יותר נראה שבמקור ל"ג תיבת שעה' וגרסו 'ותפלתם' כמו קצת קטעי הגניזה וכשהוסיפו 'שעה' לא תיקנו התיבה הקודמת בהתאם וכמו שבלאו הכי צריכים אנו לומר על נוסח 'ותפלתם שעה' שהוא ודאי שיבוש. ועכ"פ מרוב ככל בנוסחאות שגרסו 'שעה' ושינו הנוסח הישן לומר 'ולתפלתם' או 'אל תפלתם' מוכח שצריך להקפיד על כלל זה בתפלה (אך כמובן אין ראייה לפייטים שבתוך התפלה).

"[שעה]". תיבה זו חסרה בנוסחי רס"ג ואשכנז והרבה קטעי גניזה, וראה בקטע הקודם.

"והשב עבודה". כ"ה בלא ה"א ברשב"ן ובהרבה קטעי גניזה. בשאר נוסחאות: "העבודה".

"ועבודתם". כ"ה בנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך וחלק מצפ"א.

"[באהבה]". חסר ברשב"ן [ברוב עדי הנוסח⁴⁴⁸] ובקצת קטעי גניזה וחלק מאר"צ ב.

"בימינו". כ"ה בקטע גניזה אחד (רב).

"ותרצה בנו". כ"ה בנוסח מצרים הארוך ועוד קצת קטעי גניזה בהמשך הברכה, וכמקצת עדי הנוסח של פרס וכדלהלן.

"ותרצנו". כ"ה בנוסח אר"צ וברמב"ם ובחלק מאר"צ ב וחלק מצפ"א.

"לנוך". כ"ה בנוסח אר"צ אר"צ ב רשב"ן מרוקו ורמב"ם וקנדיא וחלק קטן מצפ"א ורוב קטעי הגניזה.

"ותרצה בנו ובעבודתינו". כ"ה בנוסח מצרים הארוך וקצת קטעי גניזה וחלק מאר"צ ב (ולעיל ישנו בחלק מעדי הנוסח של פרס).

"בקרוב". כ"ה בקטע גניזה אחד (נא).

"לציון כמאז". התוספת "כמאז" (שבפרס בלבד בחלקו 'כמו אז') ישנה בנוסח פרובנס רומא וברומניא ('כמאז וכשנים קדמוניות') צפ"א רשב"ן רמב"ם מצרים הארוך הרבה קטעי גניזה וחלק מספרד. וכולם הסדר: "ברחמים כמאז", מלבד מאר"צ ב וחלק מאר"צ הגורסים: "כמאז ברחמים" כמו בפרס. ומן הראוי לציין שבכל קהילות הספרדיות נוהגים לענות "כמאז" כשמגיע הש"ץ לתיבת "ברחמים".

"מלך הרוצה בעבודה". כ"ה בקטע גניזה אחד (תמז).

"ותחפוץ בנו". כ"ה בחלק מספרד וחלק ממצרים הארוך וחלק מאר"צ ב.

"[ב]מהרה שכינתו". כ"ה ברומניא ובחלק מרומא ("מהרה") ושני קטעי גניזה (שמט: "מהרה", שג: "במהרה").

18. ברכת ההודאה

"ומספרים גדלך". כ"ה בחלק מאר"צ ב וחלק ממצרים הארוך (ובחלקו נוסף: "וטובך").

"ומברכים את שמך". כע"ז באר"צ ב: "ומפארים לשמך" (ובחלקו: "ומיחלים לשמך").

⁴⁴⁸ שני קטעי גניזה מתוך ד, וברשב"ן המשובח [אוקספורד בודלי 262, קטלוג נויבאואר 896 נעתק בשנת ד' אלפים תתקס"ג מכת"י המחבר] בב' מקומות (רצה בסוכות ורצה בחול המועד) ורק ברצה בערבית לר"ה שם איתא, וכן איתא שם בכת"י וטיקן 497, אך כנראה שם הוא מועתק מכת"י המשובח הנ"ל כי בשניהם הברכה מקוצרת ומסתיימת במילה 'תקבל' [ובכת"י וטיקן הרגיש בזה הסופר והוסיף 'וכן' ואילו ביתר כתיב היד שם [קטע גניזה ז' אצל ארליך רשב"ן וכת"י אוקספורד, קטלוג נויבאואר 897 ס' 21856, מאה יב-יג] הברכה בשלימות ומתאימה לנוסח רשב"ן בשאר המקומות, ובכלל בכל ערבית לר"ה הוא כמעט זהה לכת"י המשובח [ובשים שלום גורס 'עלינו ועל כל ישראל עמך' כנוסח כת"י המשובח ודלא כ-5 קטעי הגניזה] וטעון עוד בדיקה בשאר מקומות. ובכת"י אוקספורד, קטלוג נויבאואר 897 ס' 21856, מאה יב-יג, בכתיבה הראשונה יש ב' פעמים רצה (ר"ח וערבית לר"ה) ובשניהם יש באהבה, ובכתיבה השניה ברצה לסוכות אין 'באהבה'. וברשב"ן כת"י אוקספורד בודלי 374, נויבאואר 898, ס' 21857, מאה י"ד, ברצה בסוכות אין 'באהבה' (והאחרים חסרים בכת"י).

"**כורעים ומשתחיים לפני כסא כבודך**". כע"ז ב-4 קטעי גניזה קדומים: "כורעים ומשתחיים לך". וכן בקטע גניזה אחד של א"י 'מודים אנחנו לך כורעים ומשתחיים אתה' וכע"ז בתרגום הערבי: "נכנעים ומשתחיים". וכן במנהג רומא במודים דרבנן 'מודים כורעים ומשתחיים אנחנו לפניך', וכמובן תוספת זו היא בעקבות חובת השחייה שיש בברכה זו.

"**לעולם ועד**". כ"ה באשכנז ספרד ואר"צ ב ורס"ג (ב4 עדי נוסח מתוך 6) והרבה קטעי גניזה. ואינו ברשב"נ אר"צ צפ"א רומניא רומא ורמב"ם והרבה קטעי גניזה.

חסר כאן הפיסקה 'צור חיינו – ונספר תהלתך' כמו ברס"ג רשב"ן איטליה אר"צ אר"צ ב מצרים הארוך וחלק מצפ"א ורוב קטעי הגניזה (נמצא רק ב-13 קטעי גניזה מתוך כ-150).

"**ועל נשמותינו מלכנו**". כ"ה בתוספת 'מלכנו' באר"צ באר"צ ב ומצרים הארוך והרבה קטעי גניזה.

"**רחמיך וחסדיך**". כ"ה באר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך וכמה קטעי גניזה.

"**ועל טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר [היו] מימי קדם**". כ"ה בנוסח אר"צ רשב"נ וב-7 קטעי גניזה וחלק מנוסח א"י (ובכולם ליתא "היו"). ומהתפשטות נוסח זה ב-4 נוסחאות בבליות שונות יש לתלות זאת בהשפעת א"י על בבל עצמה ולא השפעה מקומית על מנהגים אלו, ודלא כדעת החוקרים⁴⁴⁹ שהוכיחו מכאן את זיקתו של מנהג אר"צ לנוסח א"י.

"**שבכל עת ועת**". כ"ה ברמב"ם (ומשם לתימן) ובחלק מאר"צ.

"**שבכל יום ויום**". כ"ה ב-4 קטעי גניזה וחלק מצפ"א.

"**ערב ובוקר**". בלי 'וצהרים' כ"ה בנוסח רס"ג ורשב"נ וחלק ממצרים הארוך וחלק מצפ"א וכמאה קטעי גניזה. ובלא תיבות אלו כלל כ"ה גם בחמשה קטעי גניזה וחלק מצפ"א (ובעוד ששה קטעי גניזה אין כלל המשפט 'ועל נסך' – ערב ובוקר, והם גם מיוחדים בכך שמוסיפים הקטע 'לא הכלמתנו', וכן הוא גם במנהג רומניא [רע"ג המושפע ממנו], ונראה שכן היה גם במנהג צפ"א שגם בו מופיע הקטע 'לא הכלמתנו' ואילו הקטע 'ועל נסך' – ערב ובוקר' נמצא שם ברוב עדי הנוסח שלא במקומו שבשאר נוסחאות, אלא אחר 'לא הכלמתנו' מה שמעיד שהוא תוספת מאחרת, וכן נראה ממיקום 'על הניסים' שם ואכמ"ל [ורק באיטליה מצאנו 'לא הכלמתנו' וגם 'ועל נסך'] ומכל זה נראה שיש קשר בין שני קטעים אלו ואחד מגיע תחת חבירו וצ"ב).

"**רחמיך אשר מאז וכו' חסדיך אשר מימי קדם**". עיין לעיל ד"ה ועל טובותיך.

"**המרחם אמת**". כ"ה בנוסח אר"צ ב וחלק מאר"צ ומצרים הארוך.

"**הטוב כי לא כלו**" הפיסקה חסרה בחלק מעדי הנוסח וכן אינה בנוסחי רס"ג ורשב"נ וכ-90 קטעי גניזה וחלק מפרובנס.

"[מעולם קיונו לך] תיבות אלו חסרים בחלק מעדי הנוסח וכן אינם ברמב"ם וחלק ממצרים הארוך וחלק מקטעי הגניזה

"**ועל כולם יתברך יתרום וישתבח**". כ"ה בתוספת 'וישתבח' בנוסח אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך ו-22 קטעי גניזה.

"**שמך וזכרך**". כנ"ל.

"**לעד מלכנו**". כ"ה בקטע גניזה אחד (תלו).

"**יהללו שמך**" תיבות אלו נוספו בהרבה נוסחאות, ובאשכנז ובספרד ורמב"ם 'את שמך', ובקטעי הגניזה רומניא פרובנס וחלק מצפ"א 'לשמך' ונראה שנוסח פרס 'שמך' ללא שום תוספת, הוא המקורי, אף שאין לו חבר.

⁴⁴⁹ ראה ארליך, רשב"נ, עמ' כא-כב.

"באמת". כ"ה בנוסח רס"ג (4 קטעי גניזה לעומת קטע אחד) רשב"ן אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך וחלק מצפ"א, ורומניא (ושם אחר 'לשמך הטוב') ופרובנס וספרד ואשכנז (ובשלושתם אחר 'ל[שמך הגדול]') ורוב קטעי גניזה (בחלקם אחר 'לשמך הגדול'. ורק ברמב"ם אין 'באמת' (והוא גם לא גורס 'וכל החיים יודך סלה') וכן אינו בכ-40 קטעי גניזה.

"[אל ההודיות]". כ"ה בנוסח ברשב"ן ומצרים הארוך וכעשרה קטעי גניזה ואר"צ ב וחלק מאר"צ וחלק מצפ"א וחלק מרומניא.

"חי העולמים". כ"ה בנוסח רס"ג (4 קטעי גניזה לעומת קטע אחד) מצרים הארוך אר"צ ב ורומניא וחלק מצפ"א ו-13 קטעי גניזה (ובסדור רשב"ן הנדפס עמ' עד, אולם בכל קטעי הגניזה, וכן בנדפס בר"ה ליתא). וראוי לציין שבקהילות הספרדיות (מרוקו תוניס ירושלים ועוד) כשמגיעים לתיבות "יודך סלה" עונה הקהל: "ברוך חי העולמים" [ובתנוס בלי 'ברוך']. ואולי זה מעיד שבספרד הקדומה היו תיבות אלו חלק מן הנוסח. ועיין לעיל בברכת העבודה כיוצ"ב לגבי תיבת "כמאז".

בניקוד תיבת "חי" נחלקו עדי הנוסח: בחלקם החי"ת בפת"ח ובחלקם החי"ת בציר"י, וכידוע נחלקו בזיהוי הקדמונים ועיין מאמרו החשוב של ר"ד יצחקי, 'שיטות הקדמונים בביאור "חי העולמים" וניקודו בפת"ח או בציר"י', ירושתנו, שנה שישית [תשע"ב], עמ' רמא-רנב, שבכל הדפוסים הראשונים של נוסחי אשכנז ספרד תימן רומא⁴⁵⁰ ורומניא מנוקדת בפת"ח. ויש להוסיף שכ"ה גם בכל כתה"י של מנהגים אלו [ועל אשכנז בפרט ראה בנספח שם]. וכ"ה גם בכת"י נוסחי פרובנס – קטלוגיה, צפון אפריקה [כת"י רומא], [ובאר"צ כת"י אוקספורד לא מנוקד, וכת"י סיניניטי חסר]. ורק במקצת מכתבי היד התימניים הקדומים הניקוד הוא בציר"י, עיין גברא, עמ' 228. ולמעשה נראה שהעיקר בפת"ח כמנהג רוב ככל קהילות ישראל.

"מלא רחמים". כ"ה בנוסח אר"צ ב.

"כי יחיד אתה ואין זולתך". כ"ה בגליון קטע גניזה נא, וכ"ה בנוסח רומניא לעשי"ת (אחר ההוספה "וכתוב לחיים") ושם נוסף: "זולתך מלכינו". וכן נמצא בנוסח אר"צ וצפ"א בסוף ברכת האהבה שלפני קר"ש של שחרית (ומאר"צ לחלק מתימן, או שכן היה בתימן הקדום).

"ונודה לשמך". כע"ז ברומניא: "ונודה לך". וברוב הנוסחאות: "ויהללו לשמך".

19. ברכת השלום

"וחיים". כ"ה ברומניא ובחלק מספרד וחלק מצפ"א וחלק מאר"צ ב וחלק ממצרים הארוך וקטע גניזה אחד (ת).

"[חן]" חסר בכת"י אחד וכן ברס"ג רשב"ן והרבה קטעי גניזה.

"ורוח". כ"ה באר"צ ורומניא.

"ברכה ושלום". כ"ה באר"צ ב.

בחלק מעדי הנוסח חסר "עלינו ועל ישראל עמך" וכ"ה בנוסח רס"ג וכמה קטעי גניזה. וברשב"ן חסר 'ועל ישראל עמך'.

"ברכינו אבינו / יי אלוקינו". "אבינו" כ"ה בנוסח אשכנז ספרד רומא ורומניא ואר"צ וצפ"א ו-11 קטעי גניזה וחלק מאר"צ ב. "יי אלוקינו" כ"ה בנוסח מצרים הארוך והרבה קטעי גניזה וחלק מאר"צ ב. ברס"ג רשב"ן ורמב"ם וכמה קטעי גניזה אין שום תואר.

⁴⁵⁰ ברוב מוחלט של הכת"י וכן בפאנו רס"ג ובולניה ש', וכן בברוך שאמר לשבת בשונצינו רמו, וכן בישתבח לשבת שם, אבל בברוך שאמר לחול בשונצינו בלבד בצירי, וכן בשני כתבי יד מהמאה הי"ד (וטיקן 545 וששון 1082). ע"פ מיכאל ריז'יק, 'המחזור כמנהג רומא דפוס שונצינו רמו ומסורת הניקוד', בתוך מבוא למחזור בני רומא, עמ' 138.

"**כאחד ממאור / למאור / במאור**". בנוסח אשכנז ספרד רומא ומצרים הארוך ורומניא וצפ"א והרבה קטעי גניזה: "באור". ובהרבה קטעי גניזה: "במאור". והנוסח "ממאור" נמצא ברמב"ם חלק מאר"צ חלק מאר"צ ב' וחלק מקנדיא. והנוסח "למאור" ייחודי לפרס.

"**כי מאור פניך**". כ"ה "מאור" בחלק מאר"צ אר"צ ב וצפ"א וקצת קטעי גניזה. וברוקח 'במאור'.

"**אהבה חן וחסד**". כ"ה בתוספת "חן" ברומניא ובחלק מאר"צ וחלק מאר"צ ב וחלק מספרד.

"**ישועה**". כ"ה ברומניא.

"**וטוב בעיניך – בכל עת**" חסר רק בב1 וט הזהים כמעט תמיד בנוסחאותיהם, וכיון שאין לזה חבר בשאר נוסחאות התפלה (מלבד אלו המיועדים לעשי"ת שלעיתים מביאים במקומה את ההוספה לעשי"ת) יתכן שזו השמטה.

"**שים שלום בעולם על עמך ישראל תשים שלום**". כע"ז בנוסח מצרים הארוך: "ושים שלום רב בעולם ועל עמך ישראל תשים שלום לעולם ועד". וכע"ז באר"צ ב ובקצת קטעי גניזה וחלק מאר"צ. וכע"ז בנוסח צפ"א: "ושלום רב על עמך ישראל בכל עת תשים לעולם ועד", ודומה לזה בנוסח מרוקו: "ועל עמך ישראל תשים ברכה ושלוה לעולמים". ובקנדיא הנוסח "ולעמך ישראל תשים שלום בעולמך מעתה ועד עולם". וכל נוסחאות אלו הם תרבות של שני הנוסחים הבבליות: "שים שלום" ו"שלום רב".

"**שלום מעתה ועד עולם**". כ"ה באר"צ ואר"צ ב וקנדיא.

"**צורי בעולם הזה וגואלי לחיי העולם הבא**". זהו מדרש שוחר טוב על הפסוק ד' צורי וגואלי (תהלים יט טו). ויצוין שבסידורי בני בבל המאוחרים לפני ברכת הלבנה אומרים מזמור "השמים מספרים" המסתיים בפסוק "י צורי וגואלי" ואז אומרים: "צורי בעולם הזה וגואלי לעולם הבא" (ונוסח בני בבל זה נתפשט לאחרונה אצל כל הספרדים, ועיין ר"ד סטבון, עלי הדס - מנהגי תוניס, עמ' 439).

נסיון לשיחזור נוסח פרס המקורי

לסיום אציג כאן טבלה של ג' הברכות האחרונות, בצד אחד הנוסח כפי שכבר הובא לעיל עם כל חילופי הנוסח שלו (=הנוסח הארוך) אך ללא הערות, ובצד השמאלי את מה שמשותף לכל עדי הנוסח, דהיינו השמטת כל מה שבסוגריים (=הנוסח הקצר).

ולגודל ההפתעה הנוסח הקצר הוא גם המילים שמשותפות לכל נוסחאות בבל [וכן הוא המצב בג' ראשונות, בשאר הברכות יש לנו רק עדי נוסח בודדים ולכן אין המצב כן] (הדגשתי כאן את התיבות שיש נוסחאות אחרות שלא גורסות אותם⁴⁵¹, והם בודדים ממש), ומכאן לכאורה **שנוסח פרס במקור היה כמעט כמו הנוסח הבבלי הקצר ביותר** [ואפי' יותר קצר מרס"ג וכגון של"ג בעבודה 'באהבה' (שנמצא ברס"ג 55 עדי נוסח מתוך 452⁷) ובמודים 'לעולם ועד' (שנמצא ברס"ג 4 עדי נוסח מתוך 6) 'ערב ובקר' (כל 6 עדי הנוסח) ו'יתרומם' ('יתרומם' נמצא ברס"ג 55 עדי נוסח מתוך 6) 'חי העולמים' (4 קטעי גניזה לעומת קטע אחד⁴⁵³), ובשים שלום 'וטוב בעיניך – בכל עת' (בכל 8 עדי הנוסח כולל נד, וראה לעיל שאולי זה רק השמטה בט"ס בפרס) אולם מסתבר שבכל אלו צדקו עדי הנוסח המקצרים שהרי רס"ג בתפלת העמידה לא מביא אלא את המילים המשותפות לכל נוסחאות בבל].

ורק גורס בעבודה את המשפט 'ותחזינה עיננו בשובר לציון כמאז' ודלא כרס"ג (עיין לעיל הע' 241) ו-36 קטעי גניזה שמשמיטים אותו, ומכאן שהוא תוספת קדומה מאד. והמשפט 'ועל נס'ך' עיין לעיל בערכו שרק הנוסחים שמוסיפים 'לא הכלמתנו מלכנו' משמיטים אותו, ויש קשר בין הדברים עיי"ש.

⁴⁵¹ אך תיבות יש בהם שני נוסחים חילופיים בפרס עצמו לא הדגשתי, כי הימצאות שני נוסחאות מקבילות מורות בדרך כלל על הוספה מאוחרת [ורק תיבות המשותפות לשני הנוסחים החילופיים הדגשתי].

⁴⁵² אני מחשיב כאן ובהמשך את קטע נד לקטע רס"ג ואכמ"ל.

⁴⁵³ בסדור הנדפס חסר כאן כל הקטע.

פרס הארוך	פרס הקצר
<p>רצה " אלקינו בעמך ישראל ולתפלתם \ ובתפלתם \ ותפלתם] [שעה] והשב ה]עבודה \ עבודת ישראל [בקרב] לדביר ביתך ואשי [עמך] ישראל [היום היא תפילתם] ותפלתם [ועבודתם] ותחנתם] \ ותפילותינו ועבודתינו היום [ב] מהרה [באהבה] תקבל [ברחמיך] ברצון ותהא \ ותהיה לרצון תמיד עבודת ישראל עמך \ עמך \ עמך ישראל [בימינו] ותרצה בנו \ ותרצנו ותחזינה ותראנה עינינו לך \ ונראך [עין בעין] בשובך \ בשוב שכינתך [לנוך] לציון ותרצה בנו >ובעבודתינו < \ ותחפוץ בנו ותרצה כמאז \ כמו אז [בקרב] [ברחמים] אל מלך >צור העולמים < רוצה בעבודה \ אנא אל נא רוצה עבודה רצה בעבודתינו] [למען שמך]. ברוך אתה " [האל] המחזיר [כב > מהרה] שכינתו לציון:</p>	<p>רצה " אלקינו בעמך ישראל ולתפלתם \ ובתפלתם \ ותפלתם] [שעה] והשב ה]עבודה \ עבודת ישראל [בקרב] לדביר ביתך ואשי [עמך] ישראל ותפלתם] [ותפילותינו ועבודתינו היום] מהרה תקבל ברצון ותהא \ ותהיה לרצון תמיד עבודת ישראל עמך \ עמך ישראל [בימינו] ותחזינה עינינו בשובך \ בשוב שכינתך לציון כמאז \ כמו אז ברוך אתה " המחזיר שכינתו לציון:</p>
<p>מודים אנחנו לך [יי אלוקינו] [ומספרים >את< גדלך >ומברכים את שמך< \ ומהללים לשם קדשך] [כורעים ומשתחוים >ומתפללים] [ומהללים] ומתחננים > לפני כסא כבודך >אב הרחמן< [באמת] שאתה הוא " אלקינו ואלוקי אבותינו [לעולם ועד] [על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר מימי קדם ו]על חיינו המסורים בידך [נ]על נשמותינו [מלכנו] הפקודות לך על נסיך [נפלאותיך >...ך<] טובותיך רחמיך וחסדיך \ ועל טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר היו מימי קדם \ ועל נפלאותיך ועל חסדיך שבכל עת [ועת] \ יום ויום [עת] [ערב ובוקר >וצהרים<] [אתה עושה עמנו] [>הטוב כי לא כלו רחמיך >אשר מאז< >המכלכל כי לא פסו מטוביך< המרחם >אמת< כי לא [נ] תמו חסדיך >אשר מימי קדם<] [מעולם קיונו לך]</p>	<p>מודים אנחנו לך שאתה⁴⁵⁴ הוא " אלקינו ואלוקי אבותינו על חיינו המסורים בידך על נשמותינו הפקודות לך על נסיך טובותיך רחמיך וחסדיך \ ועל טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך ורחמיך אשר היו מימי קדם \ ועל נפלאותיך ועל חסדיך שבכל עת \ יום ויום </p>

⁴⁵⁴ ברס"ג ומחצית קטעי הגניזה 'אתה'.

<p>ועל כולם ׀יתברך שמך לעד מלכנו ׀ יתברך יתרום אשר בשמך ׀ תתברך לעד מלא רחמים רבים׀</p> <p>כל החיים יודוך סלה באמת</p> <p>ברוך אתה ׀ הטוב שמך ולך נאה להודות:</p>	<p>ועל כולם ׀יתברך ׀<יתרום וישתבח׀ שמך ׀זכרך׀ לעד מלכנו ׀ יתברך יתרום אשר בשמך ׀ תתברך ׀ותתרום׀ ׀ותתיחד׀ לעד מלא רחמים רבים׀</p> <p>׀כל החיים יודוך סלה ׀יהללו שמך׀ באמת</p> <p>׀אל ההודיות׀ ׀חי העולמים בעל הרחמים׀ ׀מלא רחמים רבים׀ ׀מלך מלכי המלכים ריבון של העולמים יודע הנעלמים כי אל מלא רחמים׀ ׀כי טוב רחום וחנון אתה׀ ׀כי יחיד אתה ואין זולתך׀ ׀ונודה לשמך׀ ׀ואתה חי לבדך הטוב׀</p> <p>ברוך אתה ׀ הטוב ׀צדיק׀ שמך ולך נאה להודות:</p>
<p>שים שלום טובה וברכה⁴⁵⁵ וחסד ורחמים</p> <p>ברכנו כולנו כאחד ׀ממאור ׀ למאור ׀ במאור ׀ באור׀ פניך</p> <p>כי ׀מאור ׀ באור ׀ ממאור׀ פניך נתת לנו ׀ אלוקינו תורה ׀וטובה אהבה וחיים ׀ וחיים אהבה׀ וחסד צדקה ורחמים</p> <p>ברוך אתה ׀ המברך את עמו ישראל ׀בשלוש ׀ לשלום׀.</p>	<p>שים שלום ׀תורה ׀וטובה ׀וברכה׀ ׀עלינו׀ ׀אהבה׀ ׀וחיים׀ ׀חן׀ וחסד ׀וריוח׀ ורחמים ׀ברכה ושלום עלינו על ישראל עמך׀</p> <p>ברכנו ׀אבינו ׀ ׀ אלוקינו׀ כולנו כאחד ׀ממאור ׀ למאור ׀ במאור ׀ באור׀ פניך</p> <p>כי ׀מאור ׀ באור ׀ ממאור׀ פניך נתת לנו ׀ אלוקינו ׀אלוקי אבותינו׀ תורה ׀וטובה אהבה וחיים ׀ וחיים אהבה׀ ׀<חן׀ וחסד צדקה ורחמים ׀ברכה ושלום׀ ׀ישועה וכבוד׀ ׀ארוכה ומרפה׀ ׀גואל ומושיע בשורה טובה׀</p> <p>׀וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל בכל עת ׀בשלוש׀׀</p> <p>׀שים שלום בעולם על עמך ישראל תשים שלום למגדולם ועד קטנם יהיה ... אלפי הברכות ׀ שים שלום ׀רב׀ ׀עלינו ׀בעולם ועל עמך ישראל יהי ׀נא׀ שלום ׀גדול׀ מעתה ועד עולם ׀ אל משים שלום ׀גדול׀ מעתה ועד עולם׀</p> <p>ברוך אתה ׀ המברך את עמו ישראל ׀ועדתו׀ ׀בשלוש ׀ לשלום׀.</p>

סיכום

מתקופת הגאונים ועד אמצע תקופת האחרונים נהג בפרס ובוכרה נוסח תפילה ארוך ומיוחד, נוסח זה הינו הנוסח הארוך ביותר מבין הנוסחים שהגיעו לידינו (ויש בו כמאתיים תיבות שאין להן מקבילות בשאר הנוסחאות). וקרובים אליו במיוחד נוסחי אר"צ ואר"צ ב ומצרים הארוך וקטעי הגניזה ואחריהם נוסחי רומניא וצפ"א ותימן הקדום.

ומאידך במתכונתו הנוכחית אין לו כלל קשר לנוסח רס"ג (מלבד בחלק הפיוטים כגון הסליחות לאלול), ודלא כמו שכתב טל במבואו פרק ב', והטעהו סדור רס"ג הנדפס, המושתת על כת"י שכינתי במאמר זה

⁴⁵⁵ תיבה זו נמצאת בכל עדי הנוסח אלא שבחלקם אחר 'וחסד'.

כת"י ס' שכבר הוכחנו שנכתב בידי מתפלל נוסח פרס, ובאשגרת לשונו של מעתיק זה שורבב לתוך סדור רס"ג הרבה תיבות מנוסח פרס, אבל בקטעי הגניזה לא תמצא להם זכר [ומה שכן נמצא בקטעי הגניזה ניתן למצוא כמותו גם בשאר הנוסחים המזרחיים כקטעי הגניזה ואר"צ ואר"צ ב ורשב"ן] ואדרבה הוא הפוך ממנו בתכלית שרס"ג (לפחות בתפילת שמו"ע וברכת המזון ועוד) הוא הנוסח הבסיסי והקצר ביותר ואילו נוסח פרס הוא הארוך ביותר⁴⁵⁶, אמנם לעיל נעשה ניסיון לשחזר את נוסח פרס המקורי ושם הראנו שהוא קרוב מאד לנוסח רס"ג, אלא שאין שם דברים יחודיים לרס"ג אלא רק קיצורים שיש כמותם בעוד נוסחאות ובעיקר בגניזה.

אולם למרות אורכו יש בו לעיתים קיצורים מפתיעים כגון העדר "ומצמיח ישועה" בברכת הגבורות, העדר "כי תהלתנו אתה" בברכת הרפואה, העדר "והסר ממנו יגון ואנחה" בברכת המשפט, והעדר פסקת "הטוב כי לא כלו" בברכת ההודאה בחלק מעדי הנוסח, העדר פסקת "וטוב בעיניך לברך את עמך ישראל בכל עת" בחלק מעדי הנוסח.

נוסח פרס משתייך במובהק למשפחת נוסחי בבל, ורק בשלושה מקומות יש בו נוסחים הנראים לכאורה מושפעים מנוסח א"י. והם: בברכת הסליחה "מחה והעבר", ובברכת הצדיקים "ותן שכר טוב לצדיקים עושי רצונך", ובברכת ההודאה "על טובותיך אשר בעולם". אולם עיין מש"כ לעיל על נוסחים אלו שהינם נמצאים בעוד כמה נוסחאות בבליות, וככל הנראה הם השפעה קדומה של א"י על חלק מבבל⁴⁵⁷.

מנוסח פרס נשארו שרידים במנהג בני כפא (שנהג שם עד בערך שנת תקע"ד⁴⁵⁸), ומאז והלאה התפללו במנהג ספרד) שהיתה שם קהילה פרסית גדולה, וכן נותרו שרידים מעטים ממנהג זה בנוסח יהודי סין הקדמונים (עד המאה הי"ח) שמוצאם מפרס וקיבלו עליהם את נוסח הרמב"ם אך נותרו בנוסחתם שרידים מעטים מנוסח פרס.

⁴⁵⁶ ורק בחלק ההוראות שבסדור כת"י ט נראים דברי טל שלפעמים הושפעו מלשון ההוראות בסדור רס"ג וכמו שהראה שם.

⁴⁵⁷ וראה עוד מש"כ על נוסח 'קונה שמים וארץ'.

⁴⁵⁸ עדות הגרנ"נ רבינוביץ (בעל 'דקדוקי סופרים'), מאסף ישורון כרך כג (תשע"א), עמ' שכח.

נספח:

ישנו קטע הגניזה המובא בספרו של ארליך כמספר רעט, הוראות בפרסית, קצת תיבות מנוקדות בניקוד עליון. מכיל תפילת ערבית של שבת ובה ברכה ראשונה בשלמות⁴⁵⁹. מן העניין לציין שיש שם ברכת מעין שבע שונה מכל הנוסחים הידועים.

להלן נוסחו:

אדני שפתי תפתח ג'ומר, כי שם יי אקרא [ג'ומר] ברוך אתה יי אלקינו ואלקי אבותינו אלקי אברהם אלקי יצחק ואלקי יעקב האל הגדול הגבור והנורא אל עליון רם ומושל על כל גומל חסדים טובים קונה שמים וארץ זוכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם⁴⁶⁰ [תוספת לשבת: והנחיל לבניהם שבתות למנוחה] למען שמו באהבה מלך מושיע ומגן ברוך אתה יי מגן אברהם: אתה גבור: אתה קדוש:

"קונה שמים וארץ". נוסח זה נמצא (מלבד בנוסח א"י) רק ב-5 קטעי גניזה בבבלים (ובאחד מהם: "קונה ברחמיו שמים וארץ"), אך בכולם הוא לאחר "אל עליון" וכאן הוא לאחר "גומל חסדים טובים". ויש עוד שני קטעי גניזה שגורסים "קונה שמים", וראה וידר שם בהרחבה על נוסחים אלו. ומסקנתו שם שהנוסח המקורי גם בבבל היה "קונה שמים וארץ".

"[תוספת לשבת: והנחיל לבניהם שבתות למנוחה]". כ"ה בשני קטעי גניזה (ובשניהם במקום 'ומביא – בניהם'), וכ"כ בסדר רע"ג (מהדורת גולדשמידט, עמ' סג) אך בסידור רס"ג עמ' כב מתנגד לתוספת זו. וראה וידר עמ' 66.

בכתב יד זה יש קירבה מסוימת לפרס במשפט "רם ומושל על כל" אבל בשאר הדברים אינו דומה לו כגון נוסח "קונה שמים וארץ" והתוספת לשבת "והנחיל לבניהם שבתות למנוחה" שאיננה בכת"י ב' וט' אף שהם לשבת וכן השמטת "עוזר", ולכן השמטתי אותו במהדורא זו מכלל שאר כתבי היד.

⁴⁵⁹ יש שם קרע קטן שיש להשלימו בוודאות ע"פ הפתיחה של ברכת מעין שבע שם.

⁴⁶⁰ יש כאן קרע.